

© Колектив

© УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО "СТОПАНСТВО"

Директор: доц. д-р Милчо Толев, тел. 81-95-564

Зам.-директор: Георги Алексиев, тел. 862-88-57, 81-95-544

Гл. редактор: Ваня Миленкова, тел. 862-88-57, 81-95-359

Худ.-техн. редакция: Истилиян Божилов, тел. 81-95-517

Счетоводство: Тинка Пейчева, тел. 81-95-665

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

## Съдържание

<b>Въведение</b> .....	5
<b>ЕВРОПЕЙСКАТА СЪПРИЧАСТНОСТ НА БАЛКАНСКАТА КУЛТУРА</b> .....	7
проф. д.ист.н. Андрей Пантев, НС, СУ "Св. Климент Охридски"	
<b>КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИЯ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ</b> .....	17
проф. д.ист.н. Николай Овчаров, БАН	
<b>ОТ НАЦИОНАЛЕН СТИЛ КЪМ НАЦИОНАЛЕН СВЕТОГЛЕД Българската култура между двете световни войни</b> .....	24
проф. д.ист.н. Светлозар Елдъров, Институт по балканистика при БАН	
<b>ЗА ЕВРОПЕЙСКОТО И НЕЕВРОПЕЙСКОТО В БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО ПРОСТРАНСТВО</b> .....	33
проф. д.ист.н. Валери Стоянов, зам.-директор на Института по история при БАН	
<b>ИЗМЕРЕНИЯ НА ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА</b> .....	42
доц. д-р Лиляна Велева, УНСС	
<b>"РУСОФИЛСТВОТО" И "РУСОФОБСТВОТО" В КУЛТУРНИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА БЪЛГАРИТЕ</b> .....	49
доц. д-р Димитър Саздов, УНСС	
<b>БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ – УСЛОВИЯ ЗА ИНТЕГРАЦИЯТА С ЕС</b> .....	54
доц. д-р Тодор Мишев, СУ "Св. Климент Охридски", Исторически факултет	



## Въведение

Европа от най-далечното минало до днес остава географско, икономическо, политическо и културно пространство, без което не би могъл да се разбира и оценява нито един от фундаменталните процеси на цивилизационното развитие, преминало през различни епохи. Културноисторическото наследство на Европа е трупано през хилядолетията. Народите от стария континент са оставили непреходни свидетелства на своето творчество, на своя търсец и новаторски дух, изразени в богати, многообразни по съдържание и форми материални и писмени паметници.

Особено значим е приносът на Европа в утвърждаването и развитието на съвременното общество. През XIX и XX в. от европейските страни излизат най-модерните инициативи и практики в областта на политиката, икономиката и културата. Създават се емблематични идеи, имена, художествени творби и направления, революционни научни постижения, ценностни системи и поведения – истински мощен двигател на човешкия напредък. В своята съвкупност те означават новото мислене и чувствителност, новия опит, новия начин на живот, чиито рамки с основание биват назовавани "европейското човечество" (Ясперс).

В началото на XXI в. Европа, както и светът са изправени пред нови предизвикателства на настоящото и бъдещото развитие. Високата динамика, сложност и многопластовост на процесите слагат своя отпечатък върху всички сфери на обществения живот. В дълбочина картината представлява непрекъснато променяща се реалност, която изисква решаването на комплексни и мащабни задачи на вътрешноевропейското развитие, взаимнообвързани с характера на световния ред и съвременната глобализация.

Днес състоянието и перспективите в областта на културата в нейния най-широк смисъл се оказват въпрос с огромна важност за Европейския съюз. Културата в различните ѝ измерения е израз на красотата, съзидателността, експеримента и творчеството. Но тя е и духовно-емоционален елемент, безспорно нужен за националното и общоевропейското идентифициране и консолидиране.

На основата на оцененя духовен, интелектуален и материален потенциал на държавите членки ЕС разработва и реализира културната си политика. Нейните цели пряко се обвързват със създаването на условия за максимално разгръщане на този потенциал, за опазване културното наследство на народите, за стимулиране и разширяване мащабите на техния културен обмен. В тази насока действат специализирани институции, подготвят се и се провеждат различни програми и инициативи, използват се многообразни работни инструменти. Специално внимание се отделя на мероприятията, свързани с подпомагането на обмена и сътрудничеството на младите граждани на ЕС.

България географски и цивилизационно винаги е принадлежала към Европа. Балканите са били и ще бъдат с голямо значение за съдбата на стария континент. Именно тук, в Югоизтока, преди хилядолетия се ражда европейската култура и българските земи стават неразделна част от тази духовна територия. Тракийското наследство, възприемането и разпространението на славянската писменост, "Златния век" на българската книжовност, възрожденските постижения в създаването на новобългарска просвета и култура – това са само част от фактите от духовната биография на нашия народ и от неговия принос в общеевропейската и световна съкровищница.

Богатата историческа традиция днес придобива нови измерения с присъединяването на България към ЕС. Културната политика на нашата държава е съобразена с националните специфики и интереси, но и с европейските цели и задачи в тази област. Те са застъпени в дългосрочната културна програма на ЕС за периода 2007 – 2013 г. В нея най-важната стратегическа насока остават подпомагането и поощряването на културното сътрудничество, диалогът и разбирателството между страните членки, които са призвани да дадат своя принос за изграждането на общото културно пространство в Европа. Така старият континент ще запази облика си на привлекателна, динамично развиваща се зона, в която доминират толерантността, модерността, съзидателното творчество и общочовешката солидарност.

## ЕВРОПЕЙСКАТА СЪПРИЧАСТНОСТ НА БАЛКАНСКАТА КУЛТУРА

проф. д.ист.н. Андрей Пантев,  
НС, СУ "Св. Климент Охридски"

Една научна конференция като нашата следва най-напред да дефинира обектите на своята тематика. Това означава, че е добре да сме наясно не само с терминологията, но и със същностната характеристика в общността между българската, балканската и европейската култура. С академичните си комплименти за стойностите на нашата култура като историческа легитимация за европейска принадлежност учени от ранга на Д. Лихачов и Р. Пикио, Ст. Рънсиман и А. Тойнби десетки години поддържат нашето самочувствие. Те сочат старобългарския език като трети класически език на нова Европа, като наш наднационален принос към световната култура. Всъщност това наистина е първият език на нова Европа. А все пак всяка балканска тематика, поставена в европейски контекст, среща предизвикателното съмнение, когато е съпоставено с духовното единство на Европа. Честото разграничение между политическа традиция и стойностна система, между административна принадлежност и стопански живот е придружено с неясноти, припряна нервност и противоречиви прогнози. При увеличаването на Европейския съюз на 1. май 2004 г. френският вестник "Либерасион" публикува статия със заглавие "Европа се разширява". Тази новина буди ирония не само като географско-физическа реалност. В същото време лицевата страна на списание "Нюзик" от 3. май носеше противоположното заключение "Краят на Европа". Излиза, че разширена Европа губи истинската си същност. А може би най-реалистичен е Майкъл Майерс, който цитира уместно Жан Моне с позабравената фраза: "Европа никога не е съществувала. Тя трябва да бъде създадена!" Както винаги в подобни случаи истината е някъде по средата. Дори и като физическа метафора. Какво може да се каже предварително, когато търсим общността вътре между балканските народи като културни единици и тяхната общност с

европейската култура. Основното е общата ни особеност, която изтъкваме като исторически приоритет. Културната самоличност на балканските народи е утвърдена и унифицирана още през Средновековието. Това може да бъде причина за гордост, но невинаги и за развитие. То е и трагическа предпоставка за изостаналост, която невинаги е обяснима само с османското управление. Капсулирането на културно-етническият субстрат на балканските народи ги спасява от асимилация или културно безличие. Но едновременно с това то допълнително ги изолира от големите течения на културно-политическата динамика в Европа. Поради това след освобождаването си те отново са чужди политически един към друг въпреки общия стремеж за културна модернизация и дори въпреки съседството на бившия угнетител, който остава за известно време напред и общ враг.

Атентаторски изстрел на фанатичния младеж Гаврило Принцип в Сараево през 1914 г. предизвика световна война, която доведе сенегалци, новозеландци и австралийци в Европа. Понятието "барутно бурене" влезе в пълното си значение. Но скъсяването на фитила не бе само балканска заслуга. Във всеизвестната си книга "Европа без маска" Джон Гънтър написа: "Непоносим позор за човешкия и политическия дух, че тия ограничени и жалки, бедстващи и нецивилизовани нации се карат и смеят да се карат, докато от това не излезе пак някоя световна война". Съвременен журналист изследовател, утвърден експерт по Балканите – Миша Глени, през 2004 г. цитира това гневно наблюдение и допълва: "Презрението на Гънтър изразява преобладаващо обществено мнение на Запада, който разглеждаше и все още разглежда Балканите като токсин, заплашващ здравето на Европа." Испанският професор Франциско Вейга, който нарича съвременната балканска политическа динамика "една европейска криза", също констатира, че лошата историческа репутация е "наложила отвън образ на Балканите като помийната яма на Балканите".

Но религиозните войни, походите на Наполеон и Гражданската война в Испания са несравними по своята жестокост с балканските разпри. В каквато и насока да се развиват балканските работи, те все още са гледани пред призмата на XIX в. Ако приемем християнския принцип за светостта на страданията, той поставя балканските народи далеч по-високо от благоденстваща Европа. Следва ли да се примирим и идентифицираме с тази представа, оставяйки си утехата за гор-

чива самоирония спрямо нашата вечна недовършеност. Но постоянната намеса в балканските работи, често пъти гарантирана с международни договори, не може да няма съпричастност в моделирането на такъв отблъскващ имидж. Явно е, че в балканската история има тайни, до които никой не може да се докосне. Защото нейните истински стойности имат по-дълбока духовна същност, отколкото конкретните исторически свидетелства.

Нека не забравяме, че продължителното османско владичество не успя да заличи нито един балкански етнос. При своето освобождение те бяха същите, както и в навечерието на нашествието. Но и по същия начин разединени и враждебни. Официално документираните факти, делата на царе и светци, проповедите на църквата и разширението на държавата, архивите и библиотеките не могат да ни снабдят с достатъчно обяснения за разшифроването на тази енигма. Защото идеята за владеење в балканската история често пъти се е превръщала в практика на самоунищожение – един банален рефрен от световната история, който внушава, че всяко разширение сигнализира гибел. Поне тогава, когато духовните пулсации на влияние се изродят в пряк опит за владеење. Тези гибелни тенденции, спрени от османската интервенция, потвърждават убежденията на Запад, че европейското духовно единство не включва православното християнство. Въпреки че то е носител на универсалността и автентичността на раннохристиянската общност. Двете "християнства", които разделят Европа, произвеждат близко и непреодолимо духовно разединение. Защото дори и да има религиозно разграничение, то може и да не е духовно. Следва да се признае, че за Балканите това разделение почти не съществува, докато в Западна Европа то е неумолим постулат, въпреки че рядко се показва.

Парадоксалната, но и точната характеристика на балканската култура може да бъде направена въз основа на три противоречиви, но непоклатими предпоставки. Тази култура е с продължително минало, тя е съвсем неизвестна и в същото време се ползва с толкова лоша слава. Тази заплетена енигма е само продължение на загадките около трите компонента в заглавието на този доклад. Какво е култура, какво е Европа и най-вече какво са Балканите. Първият термин предполага продължителна дискусия, в която най-точен може да бъде изразът на вече позабравения Кенет Кларк: "Не зная какво е цивилизация, но мога да я почувствам навсякъде! "Възприемането на Европа като ед-

новременно уникален и универсален модел също не е лесна работа. До Първата световна война тя се утвърждава като културен абсолютен носител на всеобщия прогрес, пред който се прекланят всички. По това време Америка е повече Европа, отколкото обратното. Политическата хегемония на Европа произведе и културно превъзходство. Когато големият историк и политик Томас Маколей обосновава необходимостта от въвеждането на английски език в индийските училища по-миналия век, той твърди, че цялата арабска, индийска и китайска култура не струват повече от рафт книги в европейски манастир. Това не е само Киплингово самочувствие. Според английско изследване от 1992 г. на Морли и Кевин Робинс Западът винаги е изграждал своята културна хегемония върху пренебрежение към постиженията на другите.

В същото време Европа се отъждествява с античната гръцка и римска история, литература и изкуство, с латинската (но не византийската) християнска култура през Средновековието. Този комбиниран генетичен код включва изземването и монополизацията на гръцката (но без византийската!) и римската културна традиция, нейното откъсване от естествената ѝ среда, а после вграждането ѝ в Западна и отчасти Средна Европа съобразно нововъзникнали потребности. Това присвояване не е инцидентно. То обхваща същността и мащабите на европейската цивилизация. Преобладаващата част от съвременните европейски стойности – от християнството до равенството пред законите, като исторически ембрион имат неевропейски произход. Пренебрегването на такава историческа реалност може безопасно да се осъществи само ако приемем, че същността на произхода не носи никакво качество. Наистина е удивително колко лесно се пренебрегва неумолимият факт, че Средиземноморието и Източните Балкани са историческото отечество както на демокрацията, така и на тази европейска култура, която започва с Омир и Аристотел. Този отговор е отправен и към третия въпрос. Какво са Балканите? Най-забавното в характеристиката на този район е неговото име, запазило невероятна за местните условия стабилност. То носи името на най-протяжната верига в района, но на турски език. Името "Балкан" красеше най-голямата ни туристическа компания и названието на нашия национален авиопревозвач. Но то идва едва след турците. Самото понятие "Балкански полуостров" се появява през първата половина на XIX век. За негов автор се приема немският географ Йохан Аугуст Цойне

(1778 – 1853), за да отдели тази европейска само по географски признак област. Като понятие той е един от най-стабилните изрази на общото ни османско наследство. Това вероятно е причината, поради която някои страни, като Хърватска и Румъния, отказват да бъдат назовавани балкански. Отрицателният емоционален товар, който носи тази топонимия, подсъзнателно е мотивиран и с такава причина.

Ценностите определят посоката на развитие на културата, изведена от първия ѝ индикатор – съотношения между индивид и колектив. Изкуственото закъснение на балканските етноси спрямо темповете и ветровете на промените през Ренесанса, Реформацията и Просвещението ги осъжда на онази вторичност, при която те трябва винаги да догонват останалия европейски свят. Те са обречени на подражание. Именно поради това балканските култури демонстрират недвусмислено и категорично избраната от тях посока от XVIII век насетне. Модернизирайки се бавно и мъчително в рамките на Османската империя в условията на една силово доминираща чужда култура, те започват да се откъсват от орбитата на Ориента и се самоопределят като европейски култури. Еталонът е "просветена Европа", "цивилизваните народи". Те демонстративно се противопоставят на контрапункта – "ретроградната, прогнилата Османска империя", "нейното диво и варварско азиатско население". Последната характеристика не е негативна като антропологична категоризация. Тя просто е старателно експонирано послание за стремеж към откъсване от чужда, враждебна и насилствена културна орбита. Защото мощните културни центрове на Изтока, с които някога се е регламентирала и представлявала османската власт, сега са сигнал не само за държавен упадък, но и за културна деградация.

В такава връзка стои основният въпрос – може ли да се разчете кодът на една култура без вникване в същността на нейните ценности. Можем да посочим далечни примери в това отношение. Персийският шах пристига на официална визита в Англия. В програмата му има включено посещение на прочутите тамошни конни надбягвания. На въпроса, какво ще прави там, му се обяснява подробно за тръпката в подобен род надпревари. Но шахът отговаря безразлично: "Не виждам смисъл на забавлението. В края на краищата един ще пристигне пръв. Какво му е интересното?". Ако този епизод е чужд и далечен за нас, мога да приведа един незабелязан епизод от филма на Емир Кос-

турица "Ъндърграунд". Там агресивен самец прелюбодейства със съпругата на най-близкия си приятел. Дотук това е доволно отблъскващо за западните стандарти. Не непременно и за балканските. Но когато съпругът на любовницата е заловен от нацистите и подложен на жестоки изтезания, неговият приятел – коварен любовник, рискува живота си, за да го спаси. Това вече трудно се помества в представите на същите западни стандарти. По-скоро ни напомня онази славянска ирационалност, при която царят император Александър II през 1881 г. излиза от каретата си при покушението, защото честта не му позволява да се крие при стрелба. И бива убит. А един от атентаторите се опитва да му помогне. Тук няма никакво рацио. Подобни сцени, възприемани на Запад като най-обикновена глупост, са израз на поведение, бленда от ирационално благородство и умопомрачителна жестокост, несъвместими за нормалната човешка логика.

Следователно балканските култури разчитат кода на европейската култура посвоему, въпреки че приемат нейните ценности като свои. Но това не бе случайна среща. Със своя книжовен живот през Средновековието балканските народи лежат в основата на еврохристиянската цивилизация. Балканското Просвещение има свои кумири от собственото си минало. Но когато Балканите следваше да заемат своето място в европейския общественно-политически и културен живот, те бяха застрашително закъснели. Те не бяха скъсали със своя исторически живот, но бяха "проспали" съзидателните веяния на европейската културно-политическа динамика. Затова те следваше да се срещнат с европейската култура като с нещо не толкова чуждо, колкото ново. Всичко се осъществяваше опосредствено. То се движи главно в сферата на идеите. Постепенно се преосмислят добродетелите, идеите и идеалите на европейската общественно-политическа мисъл от Просвещението насетне. Поради отклоненото си историческо развитие обаче Балканите не могат да достигнат културните стандарти на Европа. Тя навлиза в епохата на индустриалната революция, а на полуострова плахо започва да си пробива път манифактурата. Оттук произтичат три основополагащи проблема:

1. Наблюдаваме обратна връзка – самите европейци трудно приемат стойностите на балканските култури. За тях това е загадъчна земя, преизпълнена с неясна полулегендарна, полуварварска романтика, сравнима с плаване по долината на Ориноко. Тук е

разломната зона на цивилизациите, което е пример и за скъсване с историческия живот, подобно на руините на Картаген. Пътешествениците, прекосили Балканите, първоначално правят механично културно разграничение единствено на верски (християни, макар и православни) и етнически принцип (расови, чистото антропологични различия). Малко, да не кажем никакви, са сериозните погледи върху културните постижения и културното наследство на местното население. Обикновено всичко опира до етнографска пъстрота или до битови особености на едно приветливо население, което нехае и не знае за своя предишен културно-исторически живот. Колко дълбоко вкоренени са тези представи, можем да видим чрез примери от модерната история. Когато е убит сръбският или гръцкият крал, хърватски политик или български министър-председател, това е визирано като поредното доказателство за варварството на балканците. По същото време убийството на президента Маккили или на президента Карно се приема за драстично изключение на цивилизованите нрави. Изключението има обратната сила на правилото. Дори и събитията в Босна и Косово с досада бяха представени като поредните безредици в "размирното гето" на европейския югоизток. Не се появи едно сериозно изследване, посветено на културни измерения и различия в този район. Там, където историята присъстваше, тя бе експонирана по начин, по който по същата логика днес в Париж следва да се случи масово клане като отмъстителен отговор на Вартоломеевата нощ. Това пък създава усещането в самите балкански култури за малоченност и поражда известно дистанциране от европейските културни стандарти.

2. Културната легитимация на Балканите е непрекъснато насилвана, защото е наложена отвън. Паралелно с балканската политика тя е осъдена на вечно догонване. В същото време балканската култура е обърната назад – брутално прекъсване пред прага на възход, тежката изолация през първите векове на османската доминация се оправдава с миналото културно величие и същностен принос (гръците – древна Омирова Елада; ние – славянската писменост, заквасила по-късно цялото славянско море, хърватите – Томислав, сърбите – Стефан Душан, албанците – Скендер-

бег). Сърбите няма да се откажат от Иво Андрич, гърците – от Казандакис, ние – от Иван Вазов. Историята става утеха, доброволен плен, при който миналото величие замества съвременната безпомощност.

Точно в тези два проблема се крият сложната динамика, противоречивостта, вътрешният драматизъм, скритите стремежи и тежнения в развитието на балканските култури до конституирането им в отделни национални държави. Всичко това се побира в две емблематични фрази – Паисиевата "О, неразумний, поради что се срамиш да се наречеш..." и Вазовата "И ний сме дали нещо на света". Това угнетение често ражда комизмите на контрапродуктивно самочувствие. Европа е "блудница", а балканското книжовно великолепие е по-стойностно от европейското по същото време.

3. "Локалният цвят" на балканската култура – "couleur local". Неговата цветистост се състои в неизравнените културни нива въпреки еднаквите духовни стандарти. В Европа установяваме същите различия, но в значително по-малка степен. За балканеца център на вселената първоначално е малкият му роден град обикновено с преобладаващо турско население. Преминавайки през Пловдив, той отбелязва, че този град е космополитен – в него звучи турска, българска, гръцка, арменска и еврейска реч. Краткият му престой в Белград обаче го кара да си помисли, че е попаднал в истински европейски град. Но малко по-късно, посещавайки Виена и Прага или дори Загреб, той разбира, че това, което е видял с почитателно удивление, в най-добрия случай може да се приеме за едно по-модерно предградие на Ориента.

Различните културни стандарти създават многообразието на културите. Те са с еднакъв ценностен код, но запазването на локалния цвят в днешните условия им поднася едно от най-големите предизвикателства на интеграционните процеси. Как да се запазят, променяйки се? Още дълги години вероятно многозначната балканска мъдрост – "Тук е друг Господ", ще пази очарованието на балканските култури, които отдавна са се вписали в европейския духовен свят. Като основатели, но не непременно като съвременни носители.

Но има и нещо друго. В Белград има паметник – "Обичаме Франция, както и тя ни е обичала." Този паметник внушава почит към ролята на френската дипломация в създаването на югославската държа-

ва. Тук политическата подкрепа сигнализира и културната близост. Самото обстоятелство, че Великите сили имат свои политически любимци на Балканите, поставя другите в мъчителна позиция. Когато изтъкват Европа като културен кумир, те трудно обясняват защо Европа "прави това" срещу тях като политическо отношение. Затова понякога в нашата литература Европа е "блудница" въпреки свещените камъни на нейното културно наследство. Доволно любопитно е явлението, че точно след Първата световна война у нас се развихря една европомания, която в спомените на К. Кацаров прави от всички Стефки Фанита.

Както е известно, в съчиненията на настойника на съвременните политолози – Самюъл Хънтингтън, източноправославните страни на Балканите не попадат в посочените седем основни цивилизации. Това е особено тревожно, когато знаем, че в същата квалификация на този автор западната цивилизация включва цяла Европа, Северна Америка, Австралия и Нова Зеландия. Но къде са сблъсъците между мюсюлмани и християни в Босна и Косово, къде са кръвопролитията между католици и православни в Хърватия и Сръбска Крайна. А къде е и Русия, чиято територия дори и след разпадането на СССР обхваща 35 % от географска Европа? Тук отново срещаме поредния парадокс. Културната зона на православието се възприема едновременно като граничен и средищен свят между Изтока и Запада. Така излиза, че балканците влизат не в цивилизационното "ние", а в другостта на онова, което се определя с неясното "те". Значи става дума не само за сблъсък между цивилизации, но и за несъвместимост вътре между тях. Така съдържанието на думата "балканизация"- термин, изобретен от английския журналист Джеймс Луис Гарвин (1868 – 1947), се превръща в понятие, приложимо за разпокъсаността на племената в Дюкколумбова Америка или за враждебността между Бурунди и Руанда. Устойчивостта на този термин започва още през 1921 г., когато едновременно в Лондон и Ню Йорк е публикувана книга със заглавие "Балканизирана Европа". Такава преднамереност невротизира балканците, които не познават само конфронтации, но и плодотворни срещи между техните култури. Впрочем по-точно е да се каже техните културни прилики, по-значими от разликите. Защото, каквито и да са изкуствените или истинските граници между тях, те принадлежат към еднакво социокултурно пространство. Спийката между тях е об-

щото преклонение към Европа, разнообразено с подправката на едно особено светоусещане на общата балканска култура и с единен манталитет. Този манталитет не е манифестиран само с ракията, чесъна, духовата музика, хората или престорената набожност. Тази близост е много по-силна, отколкото споделеното случайно географско съседство. Да живееш на Балканите според Иво Андрич, е "да обичаш и да мразиш и единия, и другия". Вероятно с такава авторитетна мъдрост мога и да преодоля съмненията си към мой колега от Белградския университет, който ме убеждаваше, че сърбите от различни вери, сражавайки се свирепо един срещу друг, в затишието преди следващия бой се събирали заедно на кафе! Именно поради това за балканците е трудно да приемат, че обща идентичност означава непременно и обща държавна организация. Те не вярват, че държавните територии престават да играят онази роля, заради която те самите са се формирали. Те не вярват винаги, че всяко обединение е добро, защото при всяко обединение все някой губи. Затова, изтъквайки нашата близост със Стария континент, ние напомним думите на позабравената вече Катрин Лалюмиер – "Не можем да изградим здрав европейски организъм, без да излекуваме болното сърце на Европа – Балканите." Културата, която стои над нациите, ще спаси самите тях! Но и Европа, потребност от културно оварваряване, което да регенерира нейните изтощени културни сокове. Може би "токсините на Европа" притежават и целебни свойства. Те са значително по-важни от бюрократичните процедури по обединяването. В "Дневниците" си Достоевски пише, че по време на каторгата си в Сибир не е срещнал един човек, който да признае, че е извършил нещо лошо. Когато признаваме нашите общи вини към европейския свят, очакваме и той малко да приеме нещо от това разминаване. Вече покойната американска историчка Барбара Тъхман цитира в едно есе мъдростта на древен китаец: "Не се страхувам от това, което ще се случи в бъдеще, страхувам се от това, което ще се случи в миналото!" Това предупреждение е особено приложимо за себеоценката на балканските страни и народи, чиято култура все още е обърната "назад". Но ако престане да гледа към миналото, тя няма да може да прогледне в бъдещето.

## КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИЯ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

проф. д.ист.н. Николай Овчаров, БАН

Бих искал да започна с това, че приобщаването на българските граждани към европейските културни ценности, към съответните институции, ангажирани в тази област, можем да приемем като понятие, което сега е в обръщение. Но то може да има и обратна страна – приобщаване на европейските граждани към българското културно-историческо наследство. В крайна сметка става дума за другата равностойна страна на въпроса. За културно-духовната дейност във всички нейни измерения и постижения, отнасящи се до територията на стария континент, може и трябва да се говори от различни аспекти, да се дават различни, достоверни и пълни интерпретации.

По-специално в моята професионална област за културно-историческите паметници от нашето минало мога да твърдя без никакво съмнение за тяхната висока стойност. Това е нашият съществен и много голям принос в общото културно-материално наследство, с което днес разполагат народите от континента. Известна истина е, че България е една от най-старите страни в Европа. Първо, като страна, като държава и, второ, като страна, изградена върху територия на предшестваци и съществували толкова много древни култури.

В този смисъл смятам, че няма какво да говорим в минало време за нашето приобщаване към европейските ценности. Фактите са неоспорими – тези европейски ценности са създавани на нашата територия и без съмнение това е предмет за национална гордост. Но аз няма да говоря за националната гордост, на която и без това се учим още от деца от учебниците по история. Искам да отбележа също, че напоследък стана доста модерен и националният нихилизъм. Българинът винаги се е люшкар между крайния нихилизъм и патриотарството, а според мен би трябвало да имаме самочувствието на нормални, умерени патриоти. Може би причината за това е, че не съумяваме да използваме по най-добрия начин нашето културно-историческо наслед-

ство, както го правят хората в много други страни. Така че аз ще кажа няколко думи в тази насока и това не е случайно. От една страна, е нещо, което ще ни даде възможност – говоря за туризма, за който вече стана дума преди малко, да излезем от кризата, в която все още се намираме. От друга страна, нашето материално историческо наследство действително ще ни даде възможност да се почувстваме като европейци, като хора с богата култура.

Помня преди около четири години, ако не се лъжа, Файненшъл таймс излезе с три страници за България, т.е. преди приемането ни в Европейския съюз. В обзорния материал беше направен преглед на ситуацията в страната, на нейните перспективи и възможности в средносрочен план. В тази голяма статия, или по-скоро в няколко статии, съдържащи анализ, бяха посочени три приоритета, а когато това издание прави прогнози, те обикновено се сбъдват. Тези посочени приоритети бяха назовани – енергетика, туризъм и символичният "йогурт" – нашето кисело мляко, с което се свързваше селското стопанство. Така че още преди четири години стана ясно, че туризмът има своето бъдеще. Тук искам специално да обърна внимание, че ставаше дума преди всичко за културно-историческия туризъм. Именно в него анализаторите на Файненшъл таймс виждаха сферата, която трябва да бъде приоритет на всички правителства в България. И това стана още при управлението на НДСВ.

Само допреди 7 – 8 години да се говори за културен туризъм у нас, будеше скептицизъм и предизвикваше само усмивки. Тогава все още бяхме с идеите за енергетика, за металургии, за разни други производства и т.н. Още преди разработването на Перперикон през 2001 г. в Кърджали пред Ротъри клуба, изнасяйки лекция, казах, че времето на оловно-цинковото промишлено производство в района ще отmine, че тютюнопроизводството също ще западне и че бъдещето на региона е в културно-историческия туризъм. Приказките ми се приеха с усмивки, с недоверие, останаха неразбрано предизвикателство. Но всичко това наистина се случи.

Днес вече никой не се усмихва. Причините са очевидни, защото, когато започна разработването на Перперикон, Кърджали имаше само 1 хотел с вид на общежитие. Сега в този град има над 40 хотела, а огромна част от хората вече работят в сферата на тази нова по характера си индустрия. Нещо да се е променило в Кърджали? Наистина

оловно-цинковата индустрия си отиде, тютюнопроизводството също намаля. Но същевременно нещо ново се разви и това е културно-историческият туризъм. Така в един малък град, в един регион направихме вече този експеримент.

Но всъщност трябва ли да откриваме топлата вода? Преди малко стана ясно – твърде любопитен беше изнесенният факт, че 3 % от гражданите в европейската общност, които са ангажирани с културни дейности и най-вече с туризъм, създават финансови средства колкото цялата химическа промишленост на стария континент. Аз не знаех тези данни и благодаря, че бяха отбелязани. Но и без да съм имал подобна конкретна информация, знам, че тези неща се случват по света и не е необходимо много да се оглеждаме, за да ги установим и да се уверим в тяхната достоверност. Виждаме какво прави Италия, виждаме какво прави Гърция до нас, Турция. Това са страни, които живеят от туризма, и то от културно-историческия туризъм. Но там има инвестиции в тази насока.

Бих искал да посоча и два фрапиращи случая. Наскоро по два от нашите проекти бях в Йордания, знаете за прочутия скален град Петра, чийто план е подобен на Перперикон, като паметник. Ето, културно-историческо минало. Разбира се, освен Петра в Йордания има много други паметници. Това е една пустиня, в която няма нефт за разлика от съседна Сирия. Въпреки всичко 87 % от нейната икономика се гради върху туризма. Досетете се за кой туризъм става дума, при положение че няма други дадености освен културно-историческите ценности. Фактически почти цялата икономика се гради върху културно-историческите паметници. Това са интересни примери, които в една или друга степен могат да бъдат приведени към всички страни, които се намират в този културно-исторически кръг, в който се е зародила човешката цивилизация.

България е сред трите страни в Европа с най-много археологически паметници. Другите две са Гърция и Италия. Но за разлика от тези две страни, които от десетилетия имат такава изградена индустрия, ние сме едва в нейното начало. Всички изследвания обаче от последните години сочат, че интересът към културно-историческия туризъм се засилва с много високи темпове. В подкрепа на думите ми мога да цитирам едно скорошно изследване на Института за изследване на туризма, което беше изнесено на една конференция за туризма. Във

всички схеми, които бяха доста разнопосочни, се виждаше как културно-историческият туризъм заема първите места според предпочитанията и сред българи, и сред чужденци. И забележете, ние все още нямаме необходимото инвестиране от страна на държавата, нито необходимата реклама.

Това, което изградихме през последните години, се дължи по моя преценка на промененото отношение на обществото към този проблем. Често журналисти ми задават въпроса: а нямаше ли археологически открития през 80-те и 90-те години? Тук има професионалисти, които знаят, че тогава са правени великолепни открития. Ще бъде нескромно да цитирам себе си, затова мога да дам примери с колегата Китов, който направи основните открития в долината на тракийските царе в началото на 90-те години. Колко хора разбраха за това нещо? Знаехме ние вътре в нашата професионална общност. За сметка на това обаче голямата Косматка и другите гробници, които той откри, Старосел и т.н. гърмяха навсякъде. Какво се промени през това време? Аз мисля, че се промени точно отношението. Обществото узря за тази идея, която аз лансирах, за необходимостта от развитието на туризма, свързан с културно-историческите паметници. И това е нормално и естествено.

През 90-те години бяхме в дълбока криза на преход и трябваше да се борим, за да оцеляваме. Когато ситуацията се стабилизира, вече започна да се говори за неща, които имаха перспектива, можеха да влезнат в стратегически план на развитие. Тогава обществото узря и за идеята за културно-историческия туризъм. Но това не става безболезнено.

Ще ви разкажа един случай от преди две години. Обикалям по доста туристически борси, изложения. Правя опити да пробия, да се видят нашите паметници. На Берлинската борса през март 2006 г. представихме една доста скромна изложба на Перперикон и на Татул на българския щанд. Естествено той не можеше да се сравнява с тези на Гърция и на Италия, но все пак имаше идея за нещо повече. Това, което показвахме, все пак предизвика определен интерес, въртеше се и един филм.

Връщайки се в България, в един от ежедневниците попаднах на голяма статия от шефа на ООД "Слънчев бряг". В нея той укорително питаше за какво ни е било нужно да представяме в Берлин един Пер-

перикон, до който дори няма път. Естествено той настояваше приоритетно да бъдат представяни нашите чудесни курорти, които никнат по брега на Черно море.

По моя преценка такава позиция е несериозна, дори смехотворна. Тя само показва, че още не е изживяно старото отношение, макар че все пак е настъпила промяна от 2006 г. насам. Не могат да бъдат противопоставяни, сблъсквани отделните клонове на туризма. Всички проучвания сред чуждестранните туристи в България през последните две години показват, че те искат да имат разнообразие в продукта, който им се предлага. Дори когато идват само на почивка на морето, не го отричам по никакъв начин, искат да видят нещо повече.

Подобно проучване през 2007 г. беше правено сред турските туристи, които знаем, че са сериозен потенциал, който искаме да използваме. Оказа се, че огромната част от тях имат желание да посещават вътрешността на страната. Тук вече стигаме до въпроса за инфраструктурните проблеми, до това, по какви пътища ще се движат, колко време ще им е нужно да се придвижат от морето до даден обект, какъвто например е Перперикон. На базата на усилия, положени от мен и моите колеги, чрез една фирма успяхме да направим регулярно посещение на руски туристи до този археологически обект – всяка седмица през активния летен сезон. Това са усилията на отделни хора, а представете си какъв ще бъде резултатът, ако тези усилия се превърнат в усилия на държавата. Какво ще се случи?

Според мен усилията на определени хора трябва да бъдат подкрепени. Всяка година, а последните са много плодотворни, действително се правят много открития. Излязоха изключително важни обекти, които вече се знаят добре от обществеността. Но към всичко това, което правим, включително към европейските проекти, които успешно се реализират в пограничните райони между България и Гърция, трябва да има ангажиращо отношение. Оттук нататък трябва да има една активна държавна политика. Необходимо е да се инвестират сериозни средства във всички тези паметници. Говоря освен за археологическото разкриване, което наистина е най-важната част на задачата, за тяхната реставрация, консервация, необходимата инфраструктура, за всичко, което ще ги превърне в пълноценни културно-исторически паметници. Това трябва да залегне в държавната политика, в бюджета.

През 2005 г. в краткото съществуване на Министерство на културата и на туризма, което одобрявам много и съжалявам искрено, че то не продължи да съществува, се поде инициатива. В резултат на тежка двумесечна работа беше изработена стратегическа програма за развитието на българската култура. Имаше специална точка в нея. И аз с Божидар Димитров, които бяхме експерти при разработването на тази част, вмъкнахме списък от 43 приоритетни паметника, свързани с развитието на туризма. Тази програма беше приета от Министерския съвет, но така и не влезе в действие.

Сега започват да се реализират отделни моменти, но не и чрез програмата, която подготвихме тогава. Колко ще бъде броят на паметниците – 43, 10 или 20, не е толкова важно. Важното е да има такива приоритетни паметници. Защо? Ние имаме около 43 – 44 хил. регистрирани паметници. Да си представим, че държавата отпусне необходимите средства. При тази ситуация те ще потънат като в пясък. Така че трябва да се направят приоритети от гледна точка на туризма. Това не означава, че ще бъдат подценени всички останали паметници, защото много от тях са изключително интересни от историческа гледна точка. Но ние можем да имаме нашите Делфи, Родос, Крит и пр. Това не трябва да бъде разглеждано, както през миналите години, като спонсориране, а като инвестиране в нашите подобрени приоритетни обекти. В такъв случай това вече няма да е само работа на Министерството на културата, но на Министерството на регионалното развитие, Министерството на икономиката, да бъде единна дългосрочна стратегическа държавна задача. И това наистина трябва да залегне като приоритет на всяко правителство, което ще дойде на власт и в по-далечна перспектива.

И накрая искам да кажа няколко думи относно дейностите по разкриването на археологическите обекти, относно тяхното реставриране, рекламиране и пр. Всички те трябва да вървят в пакет, да се извършват комплексно. Особено важен е също въпросът за рекламата, за представянето на нашите археологически паметници и на цялото ни културно-историческо наследство пред света. Тук сме на нулата от гледна точка на държавната политика. В това отношение ние фиксираме в последно време само провали. Основната причина според мен е липсата на концепция и най-вече на адекватно финансиране. Ако не се лъжа, бюджетните средства, отделени за тази дейност, са само

6 млн. лв. С такава сума не е възможно да се разгърне мащабна и качествена рекламна кампания, от която нашата страна има огромна нужда. Такава е стойността на един щанд на Гърция само на едно изложение. Това е основен въпрос на държавната политика. Не просто да се прави формална реклама, за да се отбива номер, да се отпечата няколко брошури и пр. Нужна е реклама, която да стига до най-широк кръг от хора – както у нас, така и в чужбина.

В заключение бих искал да кажа, че нашето културно-историческо наследство, създавано и трупано през хилядолетията, е нашият най-добър образ пред Европа и света. Това е истинското богатство, с което разполага цялото общество. То трябва да бъде оценявано, преоткривано, използвано в най-добрия смисъл на думата, да бъде защитено, да бъдат насърчавани инвестициите в него, които ще се върнат многократно. Това трябва да бъде грижа на държавата, на институциите, на цялото гражданство.

## ОТ НАЦИОНАЛЕН СТИЛ КЪМ НАЦИОНАЛЕН СВЕТОГЛЕД

### БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

проф. д.ист.н. Светлозар Елдъров,  
Институт по балканистика при БАН

Известният руски учен академик Дмитрий Лихачов – може би най-добрият познавач на Кирило-Методиевото дело и на старобългарската литература, в едно от изследванията си от края на 70-те години на миналия век нарече България "държава на духа". Четири десетилетия по-рано подобна, почти идентична оценка е дадена от Жюл Ромен, председател на Международната федерация на ПЕН-клубовете и фигура със значителен авторитет сред интелектуалния елит на Европа, който нарича България "оазис на духа". Това изказване е направено през пролетта на 1939 г. по време на честване на българската култура в Париж, съпроводено с художествени изложби, концерти, четения и други подобни прояви. За разлика от оценката на академик Дмитрий Лихачов, която се основава на задълбоченото и обективно научно познание за постиженията на средновековната българска култура, мнението на Жюл Ромен е породено от непосредствения досег с най-добрите образци на съвременната култура на България. Това съвпадение между два коренно различни в хронологично, идеологическо и политическо отношение погледа не е случайно. Авторитетът и обективността на двамата наблюдатели – единия от Изтока, другия от Запада, пък са гаранция, че не става въпрос за ласкателство или любезност. Такава безпристрастна оценка показва, че в българската култура има нещо трайно и непреходно, което съставлява нейната най-дълбока същност – вековна културна традиция, неподвластна на идеологически и политически обрати.

Специално в оценката на Жюл Ромен, която без друго е напълно забравена или умишлено игнорирана от общественото съзнание в България, присъства и един много важен момент. Тя е направена бук-

вално в мига, преди Европа да бъде за дълго похитена от антикултурата – насилието в неговата най-страшна, организирана и унищожителна форма – войната. В това отношение Втората световна война всъщност е "подобро", в смисъл още по-зловещо издание на Първата, която от своя страна е кървавият синур между две исторически епохи – новата и най-новата история на света. Затова оценката на Жюл Ромен за България като "оазис на духа" с основание може да се смята и за рекапитулация на културното развитие на страната в периода между двете световни войни.

Съвременният свят по думите на английския историк Пол Джонсън започва своето летоброене от 29 май 1919 г. Както повечето съдебноосни дати и тази е тотално неизвестна и не фигурира в нито един школки учебник по история. На тази дата по експериментален път е доказана Общата теория на относителността на Айнщайн. "В началото на двадесетте години – коментира известният популяризатор на историческото познание, превеждан напоследък и у нас, за първи път на всекидневно равнище започва да се шири вярата, че вече няма нищо абсолютно – нито добро и зло, нито познание, нито най-вече ценност. По грешка, но може би неизбежна, относителността започва да се бърка с релативизма... Научният гений – заключава авторът – оставя върху човечеството, за добро или за зло, много по-дълбок белег от който и да е държавник или пълководец".

През 1919 г. едва ли някой в България е разбрал за това събитие. Новото летоброене в страната започва да се отчита по една друга дата, която обаче допринася за релативизирането на моралните ценности и светогледа на обикновените българи много повече, отколкото малкоизвестния научен факт за строежа на Вселената и неговите световни културологични измерения. Тази дата е 27 ноември 1919 г. – подписването на Ньойския мирен договор. От нея именно започва най-новата история на българския народ, а не от датата на една чужда революция, както се опитваха да ни убеждават преди време.

Цялата Версайска система, противно на всички декларации и прокламации по време на войната, беше създадена с правото на силата, а не по силата на правото. Вместо мир в Париж беше зачената една още по-страшна и опустошителна война. Като съставна част от първородния грях на тази нова следвоенна Европа победителите решиха съдбата на България, като посякоха българските национални идеали.

В националната памет Ньойският диктат остава свързан с една легенда за Александър Стамболийски, който счупил писалката, с която подписал омразния договор. Това в действителност не се е случило – българският министър-председател просто отказва да я вземе като сувенир. Фактологическата достоверност обаче не е важна. По-важното е, че тази легенда се превръща в символ на идеята за ревизия на несправедливия договор, който от своя страна определени политически сили в определени политически моменти интерпретират като реваншизъм.

Има обаче и друго събитие, което поставя началото на по-различна тенденция в националното съзнание. То също е свързано с Ньойския диктат, но за разлика от първото то действително се е случило. Става въпрос за голямата манифестация в София на 27 ноември 1919 г. Когато в ранния следобед из столицата се разнася новината за чудовищния договор, хилядно множество, без някой да го организира или ръководи, спонтанно и сякаш по инстинкт се стича не пред някоя държавна институция, а пред дома на Иван Вазов. Събитието е точно описано от проф. Иван Шишманов – най-близкия приятел, биограф и изповедник на патриарха на българската литература, който води подробен дневник за срещите си с него. Точно в онзи час двамата съименници се намират в Юнион клуб, тогава от другата страна на ул. "Раковски", непосредствено срещу дома на писателя. В отговор на скандиранията от улицата Иван Вазов се явява на ъгловия прозорец на клуба. Цялото множество, вперило дотогава поглед в неговия дом, се обръща като по команда. Народният писател и поет държи прочувствена реч, която по свидетелството на Шишманов "изненада всички със своята импровизация". Неочаквано на балкона и по прозорците на срещуположната сграда, в която тогава се е помещавал Министерският съвет, се явяват членовете на правителството, свикани на спешно заседание. Някои от тях имат неблагоприятното също да държат речи, но множеството недвусмислено им дава да разберат, че е дошло за утеха не при политиците, а при поета. Иван Шишманов е записал в дневника си: "Министрите веднага изчезнаха от балкона и от прозорците като облени със студен душ".

Може да се каже, че тези две събития – легендата за счупената писалка в Париж и народното поклонение пред Вазовия дом, стоят в началото на двата пътя, по които ще се развие българската история в

следващия четвърт век – пътя на гнева, отмъщението и реванша и пътя на разума, мисълта и създанието. Първият е известен с веригата от събития, които оформят политическия живот, приключил безвъзвратно с края на Втората световна война. Вторият дава такава насока на българската култура, която въпреки всички преврати на съдбата е жива и до днес и представлява съществен дял от духовното културно-историческо наследство, с което България влезе в Европейския съюз.

Точно с името на Иван Вазов е свързано едно от най-значимите културни събития в следвоенна България, което съдържа в себе си зародиша на нова национална стратегия, сполучливо дефинирана от някои съвременни изследователи като "културен оптимизъм". Това е честването на 70-годишнината от рождението и 50-годишнината от началото на творческата дейност на патриарха на българската литература, организирано от Българската академия на науките и сдруженията на българските интелектуалци, които точно тогава започват да се формират. На 29 юли 1920 г. инициативният комитет, в който влизат Иван Шишманов, Михаил Арнаудов, Любомир Милетич, Александър Балабанов и още няколко имена от неопетнения интелектуален елит на България, се обръща с възвание към българския народ, което чертае една културна стратегия, неподвластна на времето и конюнктурата:

"Един народ може да има обширна земя, несметни богатства, военна сила – и пак да бъде толкова беден, че нищо да не завещае на световната история, нищо скъпо да не може да внесе в общата съкровищница на народите, ако не е развил своя индивидуална духовна култура, преди всичко своя оригинална книжнина.

Езикът на нашия народ – това е най-великото негово дело и най-несъкрушимото негово оръжие. Народите изчезват само когато изгубят своя език...

Нашият народ също бе на загиване. Него само книгата изтръгна из мрака на невежеството, възроди и подготви за свободен живот. Ясно е за всеки просветен човек, че без българската книга днес не би имало българска държава".

Освен конкретните прояви и манифестации във връзка с юбилея най-трайният и значим резултат от честването на народния писател и поет е, че то пробуди, раздвижи и мобилизира духовните сили на българската интелигенция, дотогава покрусена и вцепенена пред руините на двете национални катастрофи. Пред българската култура, респек-

тивно пред българската нация, се откри нов път на духовно израстване, една нова цел, един нов замах, който ще посегне не към изгубени територии, а към нови пространства. Окастрен жестоко от съседите, окован от международните договори на победителите, българският народ ще открие ново духовно измерение – да гради и отстоява бъдещето, като призовава и оживотворява миналото. Неслучайно по инициатива пак на същия културен елит в българския национален календар се появява нов празник, който заедно с 24 май, Деня на славянските апостоли и на българската просвета и култура, ще отмерва пулса на духовния живот – 1 ноември, Деня на народните будители. В този нов духовен вертикал се вписва най-доброто от културния живот на страната в следващия четвърт век.

Не е необходимо да се навлиза в детайлите на този духовен кипеж и градеж, за да се разбере неговата същност. Това може да стане, като се вземем дори само в един конкретен момент от културния живот на страната в периода между двете световни войни – например 1927 г., която приблизително бележи неговата среда. През тази година или хронологически съвсем близо до нея българският гений ражда едно от най-забележителните постижения на националната култура и научната мисъл. Точно тогава композиторът Панчо Владигеров създава българската рапсодия "Вардар", след като година преди това е композирал българската сюита "Тракия". По същото време Първа българска симфония на маестро Никола Атанасов, която е първата българска симфония изобщо и е създадена по време и под вдъхновение на Балканската война, завладява европейските концертни подиуми и се изпълнява от Загреб до Копенхаген и от Прага до Париж. Пак тогава художникът Владимир Димитров – Майстора, сключва дългогодишния контракт със задоеанския си спонсор и се установява трайно в с. Шишковци, за да търси в Кюстендилския край модели и вдъхновение за своите нови картини. По същото време неговият събрат по палитра Дмитър Гюдженов рисува едни от най-добрите си платна на историческа тематика, сред които и портретът на цар Симеон Велики, наложил се още тогава като визуален символ на общонационалното честване на 1000-годишнината на Симеонова България (927 – 1927). Все през тази забележителна година, която иначе в политическата история е останала като сиво и скучно предвечерие на парламентарни избори и поредно завъртане на партийния калейдоскоп, на сцената на

Народния театър е поставена за първи път драмата "Майстори" на Рачо Стоянов, която веднага се превръща в събитие на театралния живот и предначертава пътя му за поне едно десетилетие напред. Все тогава излизат "Старопланински легенди" на Йордан Йовков, а Елисавета Багряна публикува първата си стихосбирка "Вечната и святата". Най-изтъкнатите историци тогава подемат инициативата за ново списание под името "Българска историческа библиотека", което бързо ще получи голяма популярност, на каквато вече се радват или скоро ще придобият още цяла редица елитни списания, като "Златорог", "Българска мисъл", "Философски преглед", "Просвета" и др. През 1927 г. е учреден и Всебългарският съюз "Отец Паисий", чийто патрон сам по себе си най-точно разкрива неговата мисия.

Това не са случайни или изолирани факти от културната хроника на страната. Това е само малък разрез на духовния живот на България в периода между двете световни войни, който обаче ни помага да погледнем по-дълбоко в него. Видяното там ни показва, че става въпрос за ясни и недвусмислени знаци, които маркират едно мащабно обръщане и връщане на българската култура към родното и националното, към първоизвора на нейното вдъхновение, към българската история. Неслучайно именно в едно от тези списания проф. Спиридон Казанджиев, който освен всичко друго е преподавател във Военното училище и основател на българската военна психология, публикува забележителната статия "История и народ". Десетилетия преди книгата на Пол Джонсън тя разкрива новия дух на съвременността, връхлетял вече и България:

"Рядко историята е заставала тъй близо до живота, както сега. Много от онова, което довчера беше непосреден живот, стана история, и обратно – много исторически спомени възкръснаха за нов живот. Истини, които лежах в основата на политическата и социалната действителност, загубиха изведнъж своята убедителност и се превърнаха в лъжи. Форми, които регулираха лични и държавни отношения, се изпразниха от съдържание и престанаха да бъдат изразителни. Норми, които владееха висшите прояви на културното съзнание, загубиха своята задължителност, станаха условни, дори излишни. С една дума – настъпи пълен релативизъм, който постави живота в историческа перспектива. Какво по-благодатно време за отваряне на исторически поглед и за пробуждане на исторически дух?"

Прескачам още едно десетилетие от развитието на този грандиозен културно-национален проект, за да изтъкна, че в навечерието на Втората световна война амбицията на най-добрите представители на българската интелигенция вече не е само да формират национален стил във всички области на родната култура, но и да създадат един оригинален български светоглед. Тяхно желание и тяхна нова цел тогава е да издигнат българската културна и научна мисъл на "една още по-голяма висота, от която тя да не се чувствава пред западната цивилизация като беден роднина, който се храни с остатъците на нейната трапеза, а като независим член, със свое собствено достойние в едно общество на просветените народи".

Този цитат е от статията "Самобитна култура значи преди всичко самобитни идеи", публикувана в сп. "Златорог". Нейният автор Петко Войников, един от най-младите и надеждни представители на българската интелигенция от онази епоха, пледира за възможността – не, а за необходимостта "утре да се говори за българските учени в една или друга област като за едно цяло, със свои собствени разбирания за предмета си или метода на работа, или въобще със свой особен, оригинален научен светоглед".

Български национален светоглед!

И Петко Войников сочи като най-сполучлив дотогава опит да се формира такъв оригинален светоглед есето на Иван Хаджийски "Оптимистична теория за нашия народ", публикувано през 1938 г. в сп. "Философски преглед". Лично аз, а предполагам и всички, които са запознати с тази публикация и с цялостното творчество на Иван Хаджийски, ще се съгласим с тази оценка.

Българският национален светоглед, изстраданият продукт на онзи спонтанен културно-национален проект, възникнал с Вазовия юбилей, синтезира в себе си всичко трайно и ценно от епохата на Българското възраждане насетне. Този оригинален български светоглед не възприема света като манихейско разчленяване и противопоставяне на добро и зло, не робува на социален детерминизъм, не остава в плен на причинно-следствената казуистика. Той прониква дълбоко под повърхността на релативизма и стига до всичко онова значимо, трайно и непреходно, което представлява абсолютна ценност, или – казано само с една дума – традиция!

Традицията сама по себе си е сила, защото е достоверно отражение на националното битие и съзнание и жива връзка между миналото, настоящето и бъдещето на всеки народ.

Поставени в такава перспектива, наглед изолирани или противоречиви факти от културния ландшафт на страната изведнъж придобиват нов смисъл и се превръщат в детайли от една обща хармонична мозайка. Непредубеденият, добронамерен и оптимистичен поглед към родната история – това е общата основа и еднаквият критерий, които обединяват на пръв поглед несравними или несъвместими автори и творци на българската култура.

Но ако този светоглед е способен да разкрива общото в частното, той е в състояние да показва и трайното в развитието. Погледната през него, историята на България вече няма да изглежда само като низ от болезнени фрактури, отделните периоди не могат да бъдат разчленявани и противопоставяни един на друг, релативизмът ще остане във външните изяви на политическия живот. Историческият процес ще изглежда различен, колеблив или противоречив само във външните си форми, подвластни на политическа и идеологическа конюнктура. Дълбоко в него обаче се крият трайното и непреходното, способни да разтопят и ерозират отвътре всичко, което е чуждо на рационалното научно мислене и на осъзнатия национален интерес.

И наистина, ако се обърнем назад в културната история на България от зрителния ъгъл на българския национален светоглед, т.е. с непредубедения, добронамерен и оптимистичен поглед, с който гледаха на нея Иван Хаджийски, Петко Войников и най-добрите представители на тяхната епоха и генерация, ще установим, че културната традиция остава жива въпреки дълбоките политически поврати и преобразувания. Доказва го житейската и творческата съдба на най-младия представител на това поколение интелектуалци – Ефрем Каранфилов. Той направи много, за да върне на българската обществена, научна и културна мисъл след близо 20-годишно политическо ембарго творчеството на своя най-близък приятел Иван Хаджийски под формата на два тома събрани съчинения през 1966 г. Чрез тях и чрез своите собствени произведения той възражда, макар в политическите и идеологическите рамки на новата епоха, творческия модел на мислене и писане от периода между двете световни войни, т.е. българския национален светоглед. Затова, ако премахнем идеологически-

те напластявания върху българската култура от началото на 60-те до края на 80-те години или свалим "черните очила на нашето самоподценяване", според метафората на Иван Хаджийски ще разпознаем следите на същата матрица, излята и шлифована между двете световни войни, която формира най-добрите представители на неговото поколение, продължили творческата си активност и след Втората световна война. Въпреки че в политическо отношение България тогава е скована от тоталитаризма, в сферата на културата продължава да гори частица от огъня на "оазиса на духа", почувстван през 1939 г. от Жюл Ромен.

Разцветът и върховете постижения на българската култура в периода между двете световни войни се дължи преди всичко на неговата здрава връзка с най-доброто от възрожденските ценности. Днес не можем да се върнем към първоизвора на нашата национална идентичност и култура, ако се отречем от оригиналния български светоглед, ако се опитваме да игнорираме по политически или идеологически съображения постиженията в духовната сфера на 20-те и 30-те години на XX в. Те са били, са и трябва да бъдат част от нашата европейска идентичност. Но за да може и занапред България да бъде "държава на духа", има само един изход и той ни е посочен от "Оптимистичната теория" на Иван Хаджийски:

"Изходът е един: България трябва да стане богата, благоденстваща и щастлива, но – за всички. Тогава целият български народ ще разгърне скритите си сили и ще си създаде в новата история място и участ, каквито заслужават неговият устрем, неговите амбиции, неговото трудолюбие и неговата прекрасна земя".

## ЗА ЕВРОПЕЙСКОТО И НЕЕВРОПЕЙСКОТО В БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО ПРОСТРАНСТВО

проф. д.ист.н. Валери Стоянов, зам.-директор  
на Института по история при БАН

За да дам пример за българската форма на приобщаване към европейските ценности, ще посоча, че това, което е обявено като тема на моето експозе, само съвпада с първата точка от основните въпроси на обсъждането, която предварително потвърдих. А всъщност ми се ще по-скоро да импровизирам тук с наброски, с малко "нескопосани" мисли въпроса за европейското и неевропейското в българското културно-историческо наследство, в българската култура, ако щете – в българския дух, защото културата, дами и господа, е всичко. Културата е и начинът на подреждане на знамената зад нас, културата е и интериорът в това помещение. Култура е как човек седи, култура е какво яде и как се храни, как говори, как пие, как се отнася към другите. Културата в този смисъл е – ако може да се изрази поетично – цветето, цветът, който изразява същността на един растителен организъм. Всичко е култура...

Когато говорим за българското културно-историческо наследство и търсим неговите европейско-цивилизационни измерения, не можем да не отчетем географската рамка, в която то е натрупвано, а именно югоизточната част на континента, т.нар. Югоизточна Европа и в потесен смисъл – Балканския регион. Двете понятия не се покриват. Ако към Югоизточна Европа се причисляват и области, които по други схеми спадат към "Източната средна Европа" (напр. Унгария) или дори изцяло към "Източна Европа" (например Украйна; напоследък източноевропейците присъединяват към нея и Кавказ), то Балканите са ограничени южно от Дунав и Сава и представляват онази част на Югоизточна Европа, която в най-голяма степен отразява характеристиката на региона.

Каква е неговата специфика? Точно тази територия като географско и културно пространство има много особен образ в очите на за-

падноевропееца и той традиционно се поддържа не само от страна на журналистите, но и на някои учени. В масмедията и в научната книжнина често се срещат клишетата, според които Балканите са "барутният погреб" на Европа или европейският "заден двор". Към тях се добавя също терминът "балканизация", който отдавна вече принадлежи на политическия лексикон – някои журналисти определяха като "балканизация" дори ливанската гражданска война! Понякога се говори за особен тип "homo balkanicus" – термин, охотно използван от български културолози. Лично на мен "homo balkanicus" ми напомня за "homo sapiens neanderthalensis", а в съвременния контекст ми звучи като "bacillus bulgaricus". Имаме обаче колеги от по-младата генерация, които лесно се "адаптират", усвояват такъв тип "европейски ценности", използвайки подобна терминология. Към клишетата може да се причисли и това за особения вид "балкански отношения", макар и никой досега да не е могъл задоволително да ги детерминира. Обикновено под това понятие се подразбира комбинацията от патерналистични структури, национализъм, поддържане на стари исторически държавни митове, negliжиране на малцинствата и пр. – все елементи, които под една или друга форма (но често в много по-голям мащаб) са присъствали в миналото и на старите страни членки, които продължават да дават тон в развитието на Европейския съюз. Изброените черти се отнасят до положението и ролята на Балканите в събитията от XX век, но те се коренят и в една "имагинерна" представа за района, криеща голяма доза неразбиране на Запада по отношение на Югоизточна Европа.

Възможно е през XIX в., когато на Балканите възникват националните държави и се форсират модернизационните процеси (защото тази модернизация е започнала още в рамките на Османската империя и ако сме станали франкофони – бившият президент Жельо Желев ни определи като такива, това също дължим на османския период, тъй като и късната османска интелигенция е била франкофонска), Балканите и в частност България наистина да са изглеждали като "заден двор" на Европа. Твърде големи са били културните различия между западните и източните пространства на континента, а центърът на даващата тон модерна цивилизация вече отдавна се е бил изместил на запад. Ще ми се да отворя една скоба – не зная дали няма да тръгна по друг път на разсъждение, за понятието модернизация. За него е

писано много. Тази никога не свършваща модернизация преминава през различни етапи и у нас тя може би никога няма да свърши. Ние изглежда сме обречени да догонваме, но зависи и как го правим... В това отношение проф. Пантев бе много точен в изказа си – аз ще го нарека с друг, малко по-остър термин – това е сляпото подражаване и сляпото копиране на образци, когато си имаме свои, и е достатъчно само нещо да бъде трансформирано, за да се вдигне "пружината" нагоре, а не да започваме винаги отново и отново. Край на скобата.

Някогашната битова изостаналост (или по-скоро различност) не бива да поражда у нас комплекс за малоценност не само защото в културно отношение и сега Европа не е единна (противоречията по оста север – юг са съпоставими с онези по оста изток – запад), но и защото в по-ранни времена културните импулси са стигали до развитите днес континентални части чрез посредничеството на Югоизтока. И тъкмо тази роля на Балканите като мост между народи, култури и континенти (дори между два "свята" в най-широкия смисъл на думата) е може би една от най-важните им черти. *Ex Oriente Lux* – ориенталистите знаят тази сентенция – "светлината идва от Изток". И тя дълго е озарявала през Балканите тъмнината на западните пространства, преди да ги насити достатъчно, за да поемат те една по-значителна цивилизационна роля.

От хилядолетия Балканите са били свързващото звено между Европа и Предна Азия. Както неолитната революция, така и най-ранните земеделски технологии стигат до Средна и Западна Европа по маршрута през нашите земи. В югоизточната част на континента (ако не се лъжа около устието на Марица) и в Анадола са открити следи от праисторически поселения, някои от които предхождат по време древните културни центрове на Месопотамия. От района на Варна датира може би едно от най-старите златни находища в света, което се поставя в четвърто – трето хилядолетие пр. Хр. и изглежда е синхронно на ранните шумери. От същото време или с хилядолетие по-млади са неразчетените, може би линейни писмени знаци от Караново и Градешница (България) и от Търтъреея (Румъния). Останките от мегалитна култура в този регион се съпоставят с подобни културни следи на ранноевропейската история (Испания, Франция, Англия), а някои от тракийските находки свидетелстват за културни контакти и с древен Египет. Проф. Овчаров би могъл да разгърне много по-

подробно нахвърлените тук наброски. Във всеки случай съществуват достатъчно данни за дошлите от изток цивилизационни просмуквания. Поне от третото хилядолетие пр. Хр. крайбрежието на Югоизточна Европа е било обхванато от предноазиатските "високи култури" и с тези "радиации" през Мала Азия и Балканите към Европа е лесно да си обясним как по-късно Гърция е могла да се превърне в люлка и средоточие на европейската "висока култура". Защото попадайки под въздействието на автохтонните културни проявления, елинските предци са успели да ги усвоят, да надградят над тях собствени елементи и така да се превърнат в първия по-значим цивилизационен "извор" на европейския континент.

Като културен мост и "мост на народите" Балканите от най-ранни времена са и важно "военно трасе". Оттук през Босфора са проникнали в Мала Азия *мизите*, преди – заедно с други сродни тям племена – да сложат края на Хетската държава, с което се разкрила нова страница в историята на древния Изток. След като елинските предци се наложили над заварените тук народи, те трябвало да възприемат и много елементи от културата на последните, преди да се развият до нов силов и политически фактор на Средиземноморието. Пътя през Мала Азия поема и Александър Велики, за да завладее тогавашното ойкумене. Римляните също разширяват през Балканите политическата си мощ на изток. Хилядолетие по-късно в обратна посока през Мала Азия и Балканите почти до Средна Европа навлизат османските турци, а заедно с тях и ислямът. Преди да стане това обаче, регионът задълго е стоял под политическото и културното влияние на Константинопол, което е оставило трайни следи дори в менталната сфера. И когато османците встъпват като своеобразни наследници на византийската световна империя, те продължават нейното културно излъчване, но вече в мюсюлманска обвивка.

Така Югоизточна Европа винаги се е намирала под различни смесени влияния, което се е отразило и на нейната културна специфика. Може би в духовната сфера най-малко се е запазило наследството от *античността* (предримска и римска) въпреки опитите на историци от почти всички балкански страни да "доказват" тясната връзка и произхода на техните съвременни нации с най-древните народи в региона (хети, елини, траки, македонци, илири, дардани, римляни и др.). По-голямо и трайно е влиянието на *Византия* – онази велика

сила, която така формирала духовно и душевно балканските народи, че в това отношение спецификата на региона изглежда да се корени тъкмо във византийското наследство. Но и въздействията на *исляма*, които са се излъчвали от станалия вече мюсюлмански Константинопол, до днес запазват огромното си значение. Турското владичество оставя в Югоизточна Европа многобройни следи, значими както в чисто конфесиален, така и в социален и политико-културен план. Балканите днес представляват единствената част на Европа, в която привнесеният някога ислям става "автохтонен" и се съхранява до днес. Още в едно отношение епохата на *османското господство* въздейства до наши дни – силното етническо взаимопроникване, липсата на ясни народностни граници, което често е водело до политически напрежения и до прекрояване на границите, възхождат към "турското време". Тъкмо вековното османско "присъствие" в Югоизточна Европа придава на това пространство онези белези, които днес се осъзнават като съществено "балкански".

Но ако византийските и османско-ислямските влияния са се разгръщали главно на юг от Дунава, то на север е действала Хабсбургската монархия, сложила отпечатък над дунавското пространство. Сиреч, ако Константинопол е формирал Балканите, Виена е въздействала върху северната част на Югоизтока, внасяйки средноевропейските културни форми. С времето *Австрия* става четвъртата сила, моделирала югоизточното европейско пространство. Към това условно културно поделение на региона на една балканска област и на една друга, граничеща на север с германското културно наследство, могат да се добавят също отколешните влияния на югоизток от *Италия* и *Франция*.

Това смесено разпространение на ориенталски, византийски и средноевропейски елементи не само не позволява обособяването на "чисто културни области", но и дава по-точна представа за съвременното ни културно-историческо наследство. Като част от Югоизточна Европа България притежава онази регионалноспецифична атмосфера, породена от взаимното проникване на елинистични, византийски, западни, източни и средиземноморски влияния. В този смисъл не само в географски, но и в културноисторически план нейното "наследство" е елемент от общоевропейската културна мозайка.

В такъв случай кое е "европейско" и кое "неевропейско"? Античното и римското ни наследство са до голяма степен общоевропейски. Византийското също се вписва в европейската културна традиция (например в Италия), макар след разрива между Рим и Константинопол двете части на християнска Европа да поемат по различен път на развитие, който с времето поражда и различаващи се културни традиции. Тогава остава османско-ислямският елемент в нашето минало, чиито достигнали до съвременността въздействия ни отличават от онова, определяно паушално като "европейско". Може би затова в българската историопис (както и в съседните национални историографии) е намерила място тезата за деконструктивната роля на османския период, "върнал" назад в развитието християнските балкански народи. Изглежда с това се оправдаваме защо сме останали "назад" и трябва да догонваме останалите европейски страни, след като сме тръгнали всъщност по по-различен път на развитие далеч преди появата на османците!

Не бих желал да споря или да подлагам на анализ тази общоразпространена теза. В нея ярното е само дотолкова, доколкото с овладяването на Балканите тук бива привнесен друг цивилизационен модел. Но той не е прекалено различен от заварения. Новото в него е свързано с господстващата идеология – исляма, и с породеното от нея по-друго светоусещане и начин на живот, които влияят и върху немюсюлманското население. Защото, ако не беше тази конкурираща се с християнските ни ценности религия, може би щяхме да приемаме по по-друг начин фактите – така, както и народите, населявали някога части от Австро-Унгария. Ако Османската империя беше християнска, сигурно щяхме да сме горди, че сме били съставна част на една световна велика сила и сме допринесли за нейното развитие.

Както и да е. В крайна сметка дълготрайното османско влияние – за добро или лошо, се открива почти във всичко – имаме го в материалната и нематериалната сфера, имаме го в начина на общуване, имаме го в чалгата, дами и господа, която ни заля след началото на трансформационния период – явно "пружината" се е освободила не там, където на мен ми се искаше. И ако търсим кое е "европейско" и кое "неевропейско" в българската култура, то и османското е "европейско", дами и господа. Ислямът вече също е европейски. Тогава какво не е "европейско"? De facto пак трябва да го търсим в османското

наследство. Но не във външните следи от това наследство, не в арките и сводовете на някои архитектурни паметници, останали от този период. Не и в храната, която е общобалканска като кухня. Ние говорим например за "мусака", но самата дума е арабска и сигурно е дошла чрез турците заедно със самото ястие. Говорим за "шопска салата", но тя е характерна и за Гърция, "сърма" – пак турска дума, произлизаща от глагола "сърмак" в значение на "нещо увито", кюфте, кебап и пр., все неща от общобалканската ориенталска кухня. Ракия... Ракията, проф. Пантев, ми се струва, че идва от арабите, които не пият "арак". Проникнал в османска среда, аракът става "ракъ" и оттук – "ракия", но названието е с арабско потекло. Ние може би трябва дори да се радваме, че разполагаме с толкова много следи от османския период и с османското ни наследство, защото те са ни обогатявали във времето. И ще ви дам конкретен пример. Някъде през 2001 или 2002 г. в Германия се проведе рекламна кампания за това, че големият млекопреработвателен концерн "Мюлер" е предложил на пазара нов млечен продукт – подсладено мляко с ориз. Ами това е познатият у нас открай време "сютляж", чието наименование идва от тюркското "сют", "мляко". Това е била храна на номадите, позната в "Кипчакската степ" преди появата на монголите. Не зная дали е дошла със средновековните конни народи; по-вероятно е била пренесена с османците, защото те разпространяват насам оризовите култури.

Тогава, ако търсим кое е неевропейското и го свържем с османското наследство, струва ми се, че то трябва да се дири в "невидимата", в невъншната сфера. Външното винаги може да се залъже – ще смени сетрето, ще си сложи ново палто и бай Ганьо става европеец... "Неевропейското" е по-скоро в духовната област, в манталитета. Ето това е мястото, което ни е "слабо", в което "куцаме" и за което би трябвало – не бих казал да се предприемат мерки, но да се положат усилия, да се помогне на българите да се приобщят, в смисъл да се адаптират, да станат малко "по европейци". Макар че в една Южна Италия (не само Сицилия) или в Испания "обикновеният" селянин е може би по-малко грамотен и от българския, само дето живее в отдавна по-устроена държава...

Когато говорим за манталитет, имам предвид например отношението към труда – ние като маса сме забравили как да работим. Имам предвид отношението към ближния. Отношението към другия. От-

ношението към собствеността. Не става дума само към частната (където някой поставя табела "не паркирай" с обяснението, че тук "има един, който ще ти надупчи гумите"), но и към общинската и към държавната собственост. Отношението също към чистотата. Знаете какъв мръсен град е София! Някога улиците му се миеха всяка вечер с огромни "макари" и маркучи. Но тогава и хората не хвърляха толкова. А имаше и кошчета за боклук. Макар че в София те май се появили някъде в началото на 60-те години. Обърнете днес внимание на тревните площи и хрусталаците. Храстите са "свърталище" на всякакви отпадъци. И то не защото вятърът ги е разнесъл, а защото българинът обича да хвърля празната опаковка "скришом" зад храста, обича да замита боклука... Имаше някога филм с Ричард Бъртън и неговата прекрасна съпруга (Елизабет Тейлър) – дали не беше "Кой се страхува от Вирджиния Уулф", в който двамата криеха пълните пепелници в чекмеджета и под кревата... А съм виждал и хора, иначе с достатъчно претенции, да замитат боклука под килима. Този манталитет трябва някак да преодолеем. По някакъв начин трябва да се научи младото поколение, децата, които идват след нас, че така не бива, че така не е редно...

Накрая позволете ми да споделя една показателна случка в Берлин – сфетофарът "мига" на жълто, няколко души стоят на тротоара, оглеждат се в двете посоки, но не смеят да пресекат. А ние балканците, виждайки, че няма коли, преминаваме. Тогава и немците тръгват като стадо. После някои от нас се смяха на тази пословична немска дисциплинираност, стигаща до инфантилност, несъзнавайки, че тъкмо дисциплината, законът и редът са помогнали на германската нация да пресътвори държавата си такава, каквата е тя днес. Както и на японците да реализират своето "чудо", свързвайки в едно традицията с постмодерните технологии. Затова ми се струва, дами и господа, че едва когато и у нас законите започнат да бъдат спазвани от всички, когато всеки се научи да си върши съвестно работата, тогава ще станем истински "европейци", ще можем да се гордеем и с великолепно то си културно наследство.



## ИЗМЕРЕНИЯ НА ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА

доц. д-р Лиляна Велева, УНСС

Културно-духовната дейност от най-древни времена до наши дни остава цивилизационен феномен с изключителна значимост. И това е така, защото културната територия, възприемана в най-общ смисъл, е без граници, на нея не се водят военни сблъсъци, оставящи след себе си многобройни жертви и разрушения. Напротив, културата и нейните създатели могат да обединяват, да възраждат и създават със своята интелектуална и творческа мощ. Доказателство е всеки отделен културно-исторически паметник от различни епохи, достигнал до нас, който сам по себе си е безспорен израз на най-доброто от човешката същност.

Европа притежава истинска голяма съкровищница от натрупани културно-исторически ценности. Това е богатство, което представлява неизчерпаем положителен потенциал за европейските народи, а също и за останалите по света. Всички хора независимо от своята националност, социално положение, раса, религия, пол, различна възраст и образование могат да се обединяват около идеи, литература, музика, художествено изкуство, наука и т.н. В отделните зони на културно-духовното пространство предразсъдъците, конфронтацията, враждите винаги са били обречени на провал при доминацията на солидарността. Нейната силна устойчивост идва от споделените общи чувства, спомени, настроения, надежди и възжелания за бъдещето. Всичко това означава нашата идентичност като граждани на Европа.

Казвам всичко това, дори по-емоционално, отколкото е необходимо за случая, защото въпросите, свързани с културната дейност, с културната политика се оказват жизненоважни. Това се признава от управляващите на различни равнища, от деловите, професионалните и научните среди, от гражданството на страните в Европейския съюз.

Негова икономическа основа е пазарното стопанство. Но доколкото естествените конкурентни принципи пораждат мощни центробеж-

ни сили, те не могат изцяло да гарантират винаги трайна политически издръжлива солидарност.

Така че днес е налице единодушна оценка по отношение на културата като решаващ духовен и морален фактор на европейската интеграция и все по-голям източник на единството в ЕС.

След 1992 г. с подписването на договора от Маастрихт досега е извървян един сравнително кратък, но динамичен път в провеждането на културната политика на ЕС. В началото на 90-те години на XX в. Европейската комисия и по-специално Генерална дирекция X са ангажирани с подготовката на културна програма, чието реализиране става с одобрението на Европейския парламент, Съвета на ЕС и Комисията на регионите. Инициативите са регламентирани чрез културни спогодби, сключвани между страните – членки на ЕС. На този етап финансирането е скромно, като се отделят около 0,02 % от бюджета на Съюза.

Очертава се обаче и тенденция към трайно положително развитие. За това сочи мозайката от инициативи, съдържаща реализирани проекти и програми. Те са свързани с консервация на исторически архитектурни паметници, стимулиране на преводаческата дейност, организиране на филмови фестивали, изложби, семинари, конгреси, посветени на различни културни теми, образователен обмен и пр. Тези многобройни културни събития са по програмите и проектите: KALEIDOSKOP, ARIANE, RAPHAEL, MEDIA, ERASMUS, TEMPUS, PETRA, LINWA и др.

През последните години културната политика на ЕС търпи трансформации по отношение на всичките си основни компоненти – принципи, цели, задачи, нормативни документи, регламентиращи правила, институции, форми, практики и пр. Днес европейската културно-духовна сфера и случващото се в нея са една от най-актуалните и дискутирани теми на многобройни национални и общи форуми на Съюза, сред академичните среди, в медиите, сред широката общественост. Тази тенденция има своето логично обяснение, което произтича от няколко важни обстоятелства:

1. Разширяването на ЕС и приемането на новите държави членки, включително и България, предизвикват известен драматизъм, изправяйки Съюза пред нови икономически и политически предизвикателства. Европейците, които отдавна са в общността, вече са решили

редица проблеми, но сега всички, заедно с новоприсъединените, са изправени пред следваща вълна от трудности в процеса на интеграцията. Умножаването на икономическите и социалните различия създават предпоставки за центробежни сили и прояви, които биха засегнали в една или друга степен функционирането и жизнеспособността на европейската общност. Това по необходимост налага предефиниране на европейския интеграционен проект и извършване на политически реформи.

В създадената нова ситуация необходимостта от вътрешна спойка, от солидарност, изпълнена с истинско чувство за гражданска общност, става още по-актуална, още по-силна. Съюзът – повече от всеки друг път, сега се нуждае от сигурна и здрава основа, за да бъдат осъществени големите цели – Европа да стане най-конкурентоспособният район, да се постигнат траен растеж, благоденствие и социална справедливост за нейните граждани. Затова културата, разбираана в нейния най-широк смисъл, придобива водеща роля по пътя към осъществяване на вътрешното сцепление, към утвърждаването на европейската духовна идентичност, която включва хармонизирането на различните морални ценностни системи на отделните народи.

2. Друго важно обстоятелство, което поставя на дневен ред обсъждането на различни проблеми от областта на културата, е нейното превръщане и утвърждаване в един от факторите за икономически растеж. Тук е достатъчно да се приведе само един пример, изтъкван от анализаторите, че културният сектор в Европа създава богатства и печели повече, отколкото химическото производство, развито на континента. Това означава, че над 3 % от европейците (близо 6 млн. души) са заети в областта на културата и с дейността си допринасят за процъфтяването на туризма, съживяването на западащи райони, осъществяват по най-естествен начин социалното сближаване.

3. Европейската култура трябва да се разглежда и в контекста на съвременния глобализиран свят. Повече от всякога той е взаимообвързан, движен от мощни икономически потоци, преминаващи през няколко гигантски търговско-индустриални и финансови зони, каквато представлява и ЕС. Затова Европа има своята значимост в развитието на глобалните процеси с ролята си на конструктивен елемент в градежа на съвременния световен ред. Общата европейска култура

може и отваря нови възможности пред външната политика на ЕС, към засилването на неговото интелектуално и културно влияние в света.

Като засягаме въпроса за причините и предпоставките, които поставят културата, в частност европейската, сред най-актуалните и дискутирани теми, можем да посочим, че в съвременното развитие едва ли ще се намери област, която да няма допирни точки с културно-духовната човешка дейност.

Програма "Култура 2000" е по-нататъшно продължение на водената от ЕС културна политика. През 2000 г. на о. Санторини, Гърция, е създадена "Международна мрежа за културно разнообразие". Това е направено във връзка с необходимостта да се изработят адекватни подходи и мероприятия, които да отговарят по-пълно на бързо променящата се конюнктура в обединена Европа. Самото наименование "Международна мрежа" изразява и основната цел – да се запазва културното многообразие на национално и регионално равнище, като се обсъждат въпроси от взаимен интерес.

На този етап решенията продължават да се подготвят и вземат в Брюксел. Затова и програма "Култура 2000" е критикувана от много неправителствени културни организации поради силните бюрократични елементи в нея и съдържащите се консервативни и назадничави идеи. Причината е, че културното сътрудничество е разглеждано като вътрешноевропейски проблем наред с тези от политическо и икономическо естество. А за тяхното решаване важат общите правила и разпоредби на ЕС. Многобройните условия, наличието на тежка административно-бюрократична намеса по отношение на проектите, както образно отбелязват анализаторите, въвеждат културата в "постройката на една европейска крепост", в която светлината не може да бъде така силна. Става ясно обаче, че бъдещето принадлежи на свободната и независима култура в ЕС.

От същата 2000 г. стартира и програмата "Политики за култура", която е предназначена за страните от Югоизточна Европа. Презумпцията е за обременителното културно наследство от комунистическите режими. Основните цели при изпълнението на отделните инициативи по тази програма са: 1) да се изясни ролята на гражданското общество в този процес; 2) да се подпомогнат културните дейци от тези страни да изразяват свободно своето индивидуално мнение и творчество.

По тази рамкова програма през 2000 – 2001 г. са проведени три големи международни семинара. В Румъния, гр. Синая, на тема: "Законодателство и развитие на културната политика". Другият форум е проведен в България, Бистрица, като е дискутирана темата: "Децентрализацията: инвестиране в културата на регионите". И третият семинар, проведен в Хърватия, Загреб, е посветен на важен проблем: "Защита на културата".

Пряк резултат от форумите в Румъния и България е финансирането на 6 микропроекта. Два от тях се отнасят за нашата страна, а именно: 1. Изработване на културна стратегия на гр. Пловдив и 2. Създаване на технологичен парк "Култура" към Софийския университет. Следваща фаза в изпълнението на програмата "Политики за култура" са инициативите, свързани с насърчаване обмена на информация в областта на културната политика, както и с извършване на академичен анализ на културните политики и практики в региона.

Може би тук е мястото още веднъж да се отбележи, че посочените програми, проекти и инициативи, отнасящи се за страните от Югоизточна Европа, имат предназначение да помогнат за преодоляване на доскорошните културни стереотипи, форми, практики, свързани с комунистическите режими. И по този път новите държави членки да се приобщат по-безболезнено и бързо към европейското културно пространство. Но според Федерико Майор – бившият генерален директор на ЮНЕСКО, страните от Югоизточна Европа, специално на Балканите, притежават своя позитивен образ. Той има своята автентичност, традиции и необяснима уникалност. Всичко това според неговото мнение означава един потенциал, за да станат те "лаборатория на бъдещето".

На съвременния етап и с оглед на бъдещото развитие в областта на културата от особена важност е проведеният голям европейски културен форум в Лисабон през 2007 г. Той се свиква по инициатива на португалското председателство на ЕС. Тук за първи път се събират министрите на културата на 27-те страни - членки на Съюза. В дневния ред основната обсъждана тема е изработването на бъдещата европейска културна стратегия. Подготвеният пакет от мероприятия трябва да бъде одобрен през втората половина на тази година с решения, взети от Съвета на министрите и Европейския парламент.

Програмата "Култура 2007" е 7-годишна и обхваща периода до 2013 г. За нейното изпълнение е предвиден бюджет от 408 млн. евро. Залегналите основни цели могат да се обобщят в две направления:

1. По-нататъшно изграждане на европейската културно-духовна идентичност.

2. Създаване на пълноценни инструменти за многостранно културно сътрудничество в Европа.

Изпълнението на планираните конкретни задачи по тази дългосрочна програма ще следва няколко приоритета :

1. Стимулиране и подкрепяне на диалога в областта на културата сред държавите - членки на ЕС, което включва бързото приобщаване на новоприетите страни, сред тях и България. По този начин културното сътрудничество ще бъде важен фактор и ще изиграе своята положителна роля за осъществяване целите на Лисабонската стратегия.

2. Създаване на необходимите условия за мобилност на представители на изкуството и техните произведения, както и предоставяне на най-широк достъп на гражданите до различните сектори на културата.

3. Дигитализиране на културното наследство.

На срещата в Лисабон, а и след нея продължава дискусиата по още един важен проблем – какви промени трябва да бъдат направени по отношение на правилата, чрез които да се регламентира и стимулира трансграничният межкултурен диалог. Насоките са:

1. Засилване на конкурентния принцип на национално и европейско равнище.

2. Преодоляване на излишните и утежнени административно-бюрократични процедури за тяхното максимално опростяване. Това налага следване на децентрализаторска тенденция и преместване центъра на тежестта върху изграждането на регионални и местни мрежи от културни институции, в които да бъдат включени неправителствени и обществени организации, както и отделни творци.

В тясна връзка с необходимостта от активно приобщаване на гражданството в културно-духовния живот е изработена програмата "Граждани за Европа" (също със 7-годишен срок, 2007 – 2013 г.). Нейните цели са обвързани с реализирането на насърчителни мероприятия за всички граждани в Съюза, за да се стимулират пълноценно участието и сътрудничеството им в процеса на взаимното опознаване на тяхната култура и историческо наследство.

Другата програма МЕДИА (с бюджет над 105 млн. евро.) е изработена специално за аудио-визуалната сфера, за развитието и повишаването на конкурентната способност на европейската телевизионна и филмова индустрия. Акцентът в тази програма е поставен преди всичко върху обучението, улесняването на разпространителите, подпомагането на малки и средни предприятия, които да получат достъп до финансиране на свои аудио-визуални продукции.

Акцент при разработването на цялостна европейска стратегия в областта на културата е поставен и върху насърчаването на мултилингвизма, повишаването на езиковата компетентност чрез широкото изучаване на английски, френски, немски, испански и италиански. Очакваните резултати са свързани с обогатяването на възможностите на гражданите в общността за по-лесна комуникация, обучение, опознаване на културното многообразие и пр.

Днес усилията за утвърждаване и развитие на общата европейска култура е приоритетна задача, процес с решаващо значение за постигането на истинско политическо единство в ЕС. За всеки от нас, гражданите на Съюза, е важно да се възприемаме и идентифицираме като европейци чрез общите идеи, настроения, навици, чувства, чрез солидарността и способността си да преодоляваме съмненията и ограниченията помежду си, да бъдем отворени един за друг. От нашия личен оптимизъм, съпричастност и творчество зависят потенциалът и силата на Европейския съюз, неговата изключително ценна способност винаги да се променя към нещо ново, което е безспорното качество за един лидер.

## **"РУСОФИЛСТВОТО" И "РУСОФОБСТВОТО" В КУЛТУРНИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА БЪЛГАРИТЕ**

доц. д-р Димитър Саздов, УНСС

Още в началото ще кажа, че на русофилството и русофобството българите гледат през вековете като на пътища на надеждата. Те никога не ги противопоставят един на друг, а ги приемат според наложилата се конюнктура в Европа и балканския регион.

Още от края на XVI и началото на XVII век започва формирането на тези пътища на културни и политически надежди. Постепенно през XVI, XVII и XVIII век русофилството и русофобството в добрия смисъл на думата се настаняват трайно в обществения живот на българите. В областта на културата и в политическите надежди за извоюване свободата на българите големите западноевропейски държави и Русия са желаните съюзници. На тях определено българите разчитат в борбите си за национална просвета, църковна независимост и политическа свобода.

Като строители на тези културни и политически пътища между българите и свободния европейски свят могат да се посочат стотици и хиляди имена. Ще споменем в това отношение само някои от тях, които поставят началото на българската връзка с европейската цивилизация. Това са Илия Маринов, Петър Богдан Багшев, Петър Парчевич, Христофор Жефарович, Назар Каразин, Иван Замбин, Атанас Николаев (Некович), Георги Мамарчев, Софроний Врачански и др.

В навечерието на българското освобождение културната и просветната връзка на българите със съответните европейски центрове на Изток и Запад са добре изградени от учителите и продължаващите образованието си там българи. А политическите контакти се осъществяват от ръководителите на българското националноосвободително движение.

Всичко това е в основата на създаващата се от буржоазен тип европейска държава – възстановената през 1877 – 1878 г. България.

Най-характерната черта на същността на българската култура през първите десетилетия след Освобождението са скъсването с ориентализма и ускореното интегриране с културата на модерния буржоазен свят. Насоките на българската културна политика и културното развитие на страната се определят от европейски модели и стандарти – от Изток и Запад, без да се противопоставят, като се извлича най-полезното за българските обществено-икономически условия. Носители на тези идеи и модели стават строителите на нова България, получили своето образование в Русия, Западна Европа или в други световни културни институции. Освен тях за пренасянето на този дух в България роля имат и чужденци – руси, чехи, словаци, французи, италианци и други, които по различни причини се озовават в новосъздадената държава. По този начин се формира духовният мост, който свързва модерната европейска цивилизация с формиращата се нова българска национална култура. Степента на развитие на българското общество обаче не приема буквалното усвояване на готови образци. Българите, макар и да заимстват, се приобщават към модерната европейска цивилизация чрез свои модели и постижения, съхранили националното в българската култура. Или русофилстващите и русофобстващите в областта на културата на българска основа прилагат нови постижения.

Съществена страна от дейността на правителствата е създаването на културни институти и модерно законодателство, съобразено със съвременните европейски стандарти.

Още в периода на Временното руско управление в българското образователно дело се залагат основите на европейските принципи на масово образование – задължителност и безплатност на началното образование от двата пола, общодостъпност, единство на програми във видовете училища и др. През годините на демокрация се приемат няколко закона за народното просвещение, които поставят образователната политика на българската държава на европейско равнище. В това отношение може да се посочи и изграденият български университет, който се превръща в център за научни знания. В създаването на българската наука значителен принос имат и чужденци, преподаватели в университета, като Михаил Драгоманов (украинец), Павел Бахметиев (русин), Вацлав Добруски и Иван Брожка (чехи) и др. Връзката с европейския научен свят се осъществява най-вече от създаденото

още през Възраждането Българско книжовно дружество (от 6 март 1911 г. – БАН). Създават се още много други културни институции, които издигат България на европейско културно равнище. Такива са: Народната библиотека, Народният музей, Етнографският музей, Българският народен театър и др. Чрез тях се правят достъпни европейските и руските културни класически постижения за българското просветено общество.

През първото десетилетие на XX век европейски вид придобива и архитектурата в големите български градове. Първите български архитекти са хора, завършили в чужбина, но те използват архитектурни форми и детайли от националното наследство. Това са архитектите: Й. Миланов, П. Момчилов, Н. Лазаров, П. Койчев и др. Като примери на строителство в това направление могат да се посочат Синодалната палата в София (1908 г.), Централната минерална баня в София (1911 г.), Мавзолеят в Плевен (1905 г.), Централните хали в София и др. Изключително успешно са използвани средновековните български и византийски форми от руския архитект Ал. Померанцев при строежа на храм-паметника "Александър Невски" в София (завършен 1912 г.). От края на първото десетилетие на XX век започва да се утвърждава в българската архитектура и западноевропейският еkleктизъм, насаждан от чужденци.

В края на XIX и началото на XX век в страната се активизира и художественият живот. Трайна следа в него оставят чешките художници Иван Мърквичка и Ярослав Вешин. Те се натурализират и остават завинаги в България. През 1896 г. със закон се открива и рисувалното училище, което по-късно става Държавна художествена академия (1926 г.). През тези години развитие отбелязва и българската професионална светска музикална култура. Сериозни постижения има и българската литература. Върху нейното развитие се отразяват модерните европейски влияния. А класически произведения на Вазов, Захари Стоянов, Алеко Константинов стават достояние и на чуждите читатели.

В края на първото десетилетие на XX век в резултат на десетилетните контакти на българите културното развитие на страната стига до степен на неразривна част от европейския духовен живот.

В началото на XX век България утвърждава своите европейски пътища в областта на икономиката, политиката и културата. Това дава

възможност на страната в съюз със своите балкански съседи (Сърбия, Гърция, Черна гора) да води успешна война с Османската империя за освобождаването на своите потиснати сънародници в нейните европейски вилаети.

Тласната от максимализма на своите национални искания, България излиза губеща от Първата световна война. След нея поради остър идеологически обрат в Русия в периода между войните българските политици изцяло се обръщат с лице към постиженията на западната европейска цивилизация. През 30-те години на XX век поради нерешения национален въпрос българските политици отново постепенно се ориентират към един от блоковете на разделящия се "русофобски свят".

Победата на демократичните държави (с помощта на болшевишка Русия) над фашистка Германия и нейните съюзници разкрива нови магистрални пътища за "русофилството" и "русофобството" в политическия живот на немалък брой източноевропейски държави. Сега в глобалната световна политика България няма правото на избор. Нейното развитие е поставено в условия, определяни от установилата се тоталитарна форма на управление в тогавашния Съветски съюз.

След поражението в Студената война на тоталитарната социалистическа система българската политика е поставена на кръстопът. Естествено, както и след Освобождението през 1877 – 1878 г., българските политици постепенно утвърдиха демократичния път на нова България. По време на дългия преход на сменящата се икономическа и политическа система макар и в по-умерен вид "русофилството" и "русофобството" отново перманентно намират място в политиката на българските правителства. Позицията на българските политици в това отношение е изразена особено силно на икономическа основа. При новите "русофили" и "русофоби" тази политическа линия за разлика от пробългарската основа на "старите" строители на нова България сега е за съжаление повече лично или партийно меркантилна. Радващите се на големи комисионни политици ("русофилстващи" и "русофобстващи") през дългия преход към новото демократично общество изоставиха на заден план народните и държавните интереси. Като доказателство ще изтъкнем само един факт – масовото напускане на страната. Икономическият поток на българската емиграция достига цифра (над 3 млн.), заплашваща затриването на българската народност.

И сега надеждите на обикновените българи са обърнати отново на Запад и Изток с вярата, че властващите демократични принципи там ще трябва да бъдат приети и от властващите у нас комисионни политици, били те "русофили" или "русофоби".

Нещо повече, утвърдените в страната през десетилетията сред широките маси от народа "русофилство" и "русофобство", в добрия смисъл на думата, при една принципна прабългарска политика може да се превърнат и в един от мостовете между Изтока и Запада. Това е практикувано и от европейския стремеж към демократично единство за един нов и мирен свят.

## БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ – УСЛОВИЯ ЗА ИНТЕГРАЦИЯТА С ЕС

доц. д-р Тодор Мишев,  
СУ "Св. Климент Охридски",  
Исторически факултет

Теоретичните обобщения в следващите страници са кратък вариант на няколко емпирични изследвания през последните години на интеграция с ЕС. Едното изследване касае мястото и ролята на Европа в проектите на учениците, включени в националното състезание по "гражданско образование" през 2007 г. В рамките на университетската дисциплина Дидактика на историята са направени изследвания за извънучилищното функциониране на историята, за обществените нагласи на днешните българи към взаимовръзката "минало – настояще – бъдеще". Третата посока на изследване обхваща реализирането на новия училищен предмет "Свят и личност", който до голяма степен има за цел обвързването на младите български поколения със съвременните европейски ценности. Поради ограничения обем в настоящото експозе не могат да се включат нюансите на по-общо забелязаните тенденции.

Възможностите за постепенната интеграция на системите за образование между България и старите страни от ЕС са големи, но при спазване на много условности и съобразяване с много балкански и български особености. Големи и решаващи за промяната са и възможностите на МОН да променя и контролира системата на предучилищното, началното, основното и средното образование. Българските ВУЗ обаче по закон са административно автономни, поради което интеграцията с Европа до голяма степен зависи от самите тях.

Интеграцията има поне няколко елемента – административен, икономически и творчески. Параметрите ѝ в административно и икономическо отношение са ясни. Те са свързани с промяната на законите и правилниците, с правилното финансиране и отчет. Творческите параметри на интеграцията са твърде специфични и трудни за измерване. Те са свързани с много възрастови особености, регионални психологически нагласи и сложни механизми на образование и възпита-

ние, които не касаят само системата на МОН. Те зависят от отношението на цялото общество към системата на възпитание и образование. Още повече, че интеграцията не би могла да бъде едностранен процес на движение от България към Европа. Обществените дискусии в България за европейското бъдеще на образованието показват различни и нееднозначни мнения, всяко едно със своите аргументи.

### **Образователните модели**

Изравняването на образователните модели на България и ЕС в сферата на организацията на образованието върви сравнително успешно. Българското училище още през XIX век възниква по модела на вече утвърдилата се в Европа класно урочна система, съчетана обаче с идейната връзка с Русия, славянството и ортодоксалното християнство. До 1944 г. българското училище и Софийският университет се развиват според критериите и под влиянието на европейското образование. Дори по времето на комунизма от 1944 до 1989 г. в организационно отношение няма голяма разлика между България и Западна Европа. Разликата е в идеологията. Колкото и парадоксално да изглежда, известно разминаване между България и Западна Европа се получи след 1989 г. Премахнаха се матурите, учебниците се увеличиха по абсолютен обем на страници, премахнаха се ученическите униформи. Увеличиха се прекалената специфичност и ограниченост на отделните специалности във ВУЗ, даде се превес на хуманитарното пред техническото образование. Поради радикалните идеи за скъсване с комунистическото възпитание и съветския модел всъщност се девалвираха идеи и форми на образование, типични за цяла Европа. Днес, в началото на XXI век, въвеждането на матури и униформи в училището, както и реабилитирането на висшето техническо образование се представят като елемент на интеграцията с ЕС. В предишните програми на МОН за отделните класове и отделните учебни дисциплини е препълнено с понятия и терминология, характерни за европейските учебни програми. В същото време учебното съдържание и най-вече формата на неговото излагане се различава съществено от образците в Европа. Точно в тази област българското училищно образование изостава много от успешния опит на страните от ЕС. В повечето европейски страни учебното съдържание е по-малко по обем, акцентът се поставя върху възпитателните внушения, а не върху ко-

личеството факти. По-краткият урочен текст е съчетан с много допълнителни текстове за самостоятелна работа, с много повече и по-силно въздействащ нагледен материал. Акцентирано е върху интердисциплинарните знания, върху извънкласната работа и върху използването на съвременни технически средства. Понятиятният апарат е олекотен, съобразен е с възрастовите възможности и особености на учениците. Именно в това отношение – в конкретния образователен процес, трябва да се търси сближение между България и Европа. Това е по-бавен и по-труден процес, с по-бавно отчитане на реалните резултати. Днес се получава обратното. Демонстрират се видимите неща от интеграцията с Европа, отчитат се скъпи показни мероприятия, но това реално не влияе върху ежедневиия образователен процес на учениците, учителите, студентите и преподавателите във ВУЗ.

### **Целите на образованието**

Проблемът за интегрирането на българското и европейското образование е свързан и с цялостните образователни цели. В България от 1878 до 1989 г. те са ясно формулирани, независимо дали днес изглеждат спорни и дискуссионни. От 1878 до 1944 г. основните цели на българското образование са националното обединение и икономическият просперитет по европейски модел. От 1944 до 1989 г. основната цел са възпитанието в комунистически дух и икономическият просперитет в рамките на съветския технологичен модел. И в двата периода в сферата на техническото образование се постигат успехи, докато в сферата на хуманитарното образование и възпитание се стига до провал. Утопия се оказват както мечтите за обединена България, така и идеята за създаване на комунистическа личност. Днес има опасност да се стигне до същото разминаване в реализирането на образователните цели. Като цяло техническото образование в средните училища и ВУЗ сравнително бързо се интегрира в новите икономически условия при ясните цели и параметри на европейския икономически модел. Не така стоят нещата в сферата на хуманитарното обучение при т.нар. "гражданско образование". След 1989 г. вече осемнайсет години се формулират цели, които остават неконкретизирани и неизяснени за участниците в образователния процес. Те звучат общо, понякога се разминават със социално-политическата действителност в България и невинаги биват свързвани с образованието в самата Западна Европа. След 1989 г. доста хаотично и често подвластно на обществено-политическата конюнктура

се лансират цели като демократизация, европеизация, толерантност, мултикултурно образование, гражданско образование, образование през целия живот и други. В същото време българските ученици и студенти, техните родители, баби и дядовци живеят с чувството за нереализирана реално демокрация при липсата на вътрешнополитическа, балканска и световна толерантност, във враждебна междуетническа среда и при липса на перспективи в рамките на техния предстоящ съзнателен живот. Това понякога изпразва от съдържание иначе добре формулираните европейски образователни цели в сферата на хуманитаристиката.

### **Проблемите на народопсихологията**

Българите въобще и особено служителите в образователната система трудно възприемат чуждия опит и външните влияния. За тях образованието е традиционна и консервативна система. Българинът по принцип смята, че неговото образование е на много добро ниво. Намесата в тази негова неприкосновена територия се възприема като нежелана експанзия, независимо дали идва от бившия комунистически СССР, или от днешна демократична Европа. Както във всяка бивша източноевропейска държава, в България има оптимисти, песимисти и огромно число апатични неутрални хора.

Оптимистите смятат, че от Европа идват всички добри идеи за българското образование. Тези хора с чувството за изпълнение на съвременна национална мисия се стремят да интегрират България в системата на публично декларираните европейски образователни цели. Песимистите приемат, че тази проевропейска еуфория по нищо не се отличава от еуфорията след Втората световна война, когато в България се е внедрявала с много надежди за просперитет съветската образователна система. Нещо повече, евроскептиците в България намират добри според тях аргументи именно в системата на образованието.

За разлика от икономиката, където могат да се забележат по-бързи резултати, образованието търпи качествени промени в продължение на няколко поколения. В България днес, както и в Европа след Втората световна война, има сериозно разминаване между мненията на поколенията. По-голямата част от средното и възрастното поколение приема, че образованието в България преди 1989 г. е било добро. Според тях след 1989 г. са се влошили административната организация, икономическото обезпечаване и възпитателната функция на об-

разованието. Едва поколението, родено през периода 1980 – 1989 г. и реализирало се в училище след 1989 г., не изпитва носталгия по образователната система в условията на комунизма. Продължение на темата за мястото на българските поколения и образователната система е извънучилищното образование след 18 или 23 години. В демократична България след 1989 г. то е сериозно пренебрегнато. На практика след 1989 г. завършилите средно или висше образование остават изцяло извън системата на образованието. При тях то зависи от индивидуалния интерес, от образователните мотиви в медиите и от домашното възпитание. В по-малките селища устната история (устното възпитание) все още има по-силно влияние от училищното образование или от влиянието на информационните технологии.

В извънучилищната образователна система на комунистическа България бе изградена добра административна система за извънучилищно възпитание и образование. Независимо от спорните възпитателни идеи тази система би могла да се възстанови, вече изпълнена с нови идеи. Става дума за образователни културно-възпитателни програми за хора над 25-годишна възраст. Те могат да се реализират на възрастов или професионален признак, но за това са нужни много специалисти, много средства и най-важното ясни цели.

### **Практическо приложение**

Засега като онагледяване на горепосочените мисли и идеи предлагаме част от изводите от проведеното през 2007 г. национално състезание по "гражданско образование". В част от проектите учители и ученици сами избират темата "Европа", която се възприема и реализира по различен начин. Предложените примери показват как темата "Европа" може да се възприеме и използва формално и конюнктурно само защото е актуална и налагана от изпълнителната власт.

В част от проектите акцент се слага върху контактите на българчетата с деца от различни европейски страни. Децата правят картички на чужди езици, изучават как се празнуват различни исторически и съвременни празници в Европа, Азия, Африка. Всичко това се разглежда като акцент в "гражданското образование". В рамките на СИП по "гражданско образование" се провеждат "европейски уроци", правят се проекти с надслов "Децата опознават Европа" и "Аз съм гражданин на Европа". Изучават се различни особености на страни от ЕС –

география, фолклор, официални празници, знамена и други символи. Децата често се снимат пред знамето на ЕС, тъй както навремето техните родители се снимаха пред знамето на СССР. Всички тези снимки и други инициативи водят до създаването на "евромузеи", които имат за цел да популяризират Европа в съответните училища. Особено впечатляващ паралел с миналото са инициативите да се реализира писмовна кореспонденция с деца от Европейския съюз. По подобен начин в старата тоталитарна система имаше кампанийни мероприятия за кореспонденция на български деца с деца от СССР и другите социалистически страни. Дори в проектите с теми по история често се вмъква мисълта, че с историческото си наследство България дава своя принос в Европейския съюз. В изменен вариант се възражда старото клише за голямото социалистическо семейство. Днес то звучи така: "България стана част от голямото семейство, наречено Европейски съюз". Стига се до фарсове като проекта "Попово – красив европейски град". В него се рисуват картини на европейския град Попово, подготвят се фестивали с деца от други европейски държави и се предвиждат други подобни инициативи, провеждани навремето в близкия до Попово чавдарски, пионерски и комсомолски център "Ястребино". В част от проектите на децата се внушава, че техните права и свободи са реализирани в резултат на приложението в България на общи и декларативни европейски и световни документи. Това са "Харта за правата на човека", "Европейска инициатива за демокрация и права на човека", "Конвенция за правата на детето", "Световна програма за образование и права на човека". Децата получават информация, че могат да потърсят защита от Европейския съд за правата на човека в Страсбург.

Постепенно в съзнанието на учениците се вклиняват нови свещени дати, когато са се случили непременно много важни и много положителни неща. Това са 01.01.2007 г. – приемането ни в ЕС, 29.03.2004 г. – влизането ни в НАТО, и 14.12.1955 г. – приемането ни в ООН. По същия начин преди около 20 години основни дати бяха сключването на договор със СССР през 1948 г., влизането ни във Варшавския договор и в СИВ.

Постепенно сред учениците се утвърждават клубове и организации, които по структура и посока на внушенията много наподобяват старите ученически тоталитарни организации. Създават се клубове с названия "Млад европеец", "Евроклубове", "Граждани на света" и други. Съвсем в стила на старите пионерски лагери се създават т.нар.

"скаутски лагери", които са днешният американски еквивалент на бившите съветски и комунистически лагери. В скаутските лагери се изгражда мечтаният, но утопичен "Остров на съгласието". Там децата живеят в мир и задръжно, сред чиста екологична среда и без финансови проблеми. "Островът на съгласието" прилича на страната "Пионерия", а трудовата дейност на скаутите изцяло копира дейността на тимуровските команди и звената за общественополезен труд.

Предвиждат се кръгли маси и други инициативи със следните теми: "В глобализиращия се свят и обединена Европа – образование, толерантност, конкурентоспособност", "Световни религии", "Европейска идентичност и границите на Европа". Дори в проекти, касаещи екология, сигурност или чисто социални въпроси, в увода се казва нещо положително за Европа. Така например в училище "Хр. Ботев" в Балчик се предвижда направа на висока ограда, за да се чувстват учениците "европейски граждани". Издигат се идеи в стил изписване и внушения както навремето в пионерските и комсомолските организации. Като тоталитарни клишета звучат лозунги от рода на: "Достоини граждани на страната си, на Европа и на света", "България – неотделима част от ЕС", "Да черпим от световния и европейски опит". При по-големите ученици, както при проектите от групата на 1. – 4. клас, знамето на ЕС винаги стои като индулгенция за нова праведност над главите на учениците или като фон на снимки зад тях.

Забелязаната конюнктура се отнася и до учебното съдържание на учебния предмет "Свят и личност". Сравнителната характеристика на учебниците по свят и личност след 2002 г. и учебниците по обществознание преди 1989 г. показва голямо сходство по стил и начин на внушение. Променен е около 20 % от понятийния апарат, отнасящ се до марксистко-ленинската методология и идеология. Променена е историческата география "Изток – Запад", но със същия елемент на западноевропейска апологетика. Подобен образователен подход подсказва използването на пропагандни клишета от времето преди 1989 г. в името на европейското интегриране след 2007 г. Това понякога има обратен ефект и доказателството е, че учебниците по свят и личност се ползват само от около 10 – 20 % от учениците и учителите. Явно е, че "европейската идея" в образователния процес не трябва да бъде форсирана с пропагандни средства, навяващи лош спомен за миналото или силно съмнение в бъдещето.

**ПРИБИОЩАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ  
ГРАЖДАНИ КЪМ ЕВРОПЕЙСКИТЕ  
КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКИ ЦЕННОСТИ**

Колектив

Отг. редактор Тинка Атанасова  
Художник Истилиян Божилов

Дадена за печат на 05.06.2008 г.  
Формат 16/60/84. ПК 3,75. Тираж 500  
ISBN 978-954-494-948-8